

Siyasi elmin əsasları

Mövzu 1- Siyasi elmin predmeti və sosial elmlər sistemində yeri

- 1. Siyasi elmin predmeti**
- 2. Siyasi elmin kateqoriyaları və funksiyaları**
- 3. Siyasi elmin tədqiqat metodları**

Siyasət haqqında elmin sosial elmlərin ayrıca bir qolu kimi təşəkkül tapması 19-cu əsrdə baş vermişdir. Politologiyanın bir tədris fənni kimi meydana gəlməsi F. Leyberin adı ilə bağlıdır. Onun 1857-ci ildən başlayaraq Kolumbiya universitetində siyasət nəzəriyyəsi üzrə oxuduğu mühazirələr burada 1880-ci ildə C. Bercess tərəfindən ali siyasi məktəb yaradılması üçün zəmin hazırladı.

Göründüyü kimi, müstəqil bir fənn kimi politologiyanın tarixi yüz əlli ilə yaxındır. Lakin onun əsas inkişafı 20-ci əsrə təsadüf edir. 1903-cü ildə Amerika siyasi elmlər assosiasiyasının, 1949-cu ildə UNESCO-nun nəzdində Beynəlxalq siyasi elmlər assosiasiyasının yaradılması politologiyanın bir elm və tədris fənni kimi geniş inkişafına güclü təkan verdi. 1948-ci ildə UNESCO-nun ekspertlər qrupunun təklifi əsasında politoloji tədqiqatların başlıca istiqamətləri müəyyənləşdirildi. Qəbul edilən qətnamə ilə politoloji tədqiqatların və bütünlükdə bir elm kimi politologiyanın aşağıdakı istiqamətləri göstərilmişdir: 1)Siyasi tarix; 2)Siyasi təsisatlar; 3)Partiyalar, qruplar və ictimai rəy; 4)Beynəlxalq münasibətlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, politoloqlar ilk öncə pozitivizm mövqelərindən çıxış edərək, başlıca diqqəti siyasi sistemin formal təsisatlarının tədqiq edilməsinə yönəldirdilər. Belə ki, ayrı-ayrı siyasi tədqiqatlarda əsas etibarilə tarix, qanunvericilik sənədlərinə və digər yazılı mənbələrə əsaslanaraq, idarəetmə sistemlərinin strukturunu müəyyən edən əsaslı qanunları öyrənən siyasi elm xadimləri parlament idarəçiliyi sistemlərinin, prezident hakimiyyətinin, konstitusiyaların və i.a. tədqiq edilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər.

Lakik tezliklə aydın oldu ki, qeyri-formal təşkilatları və siyasi prosesin iştirakçısı olan insanların davranışını öyrənmədən həmin təsisatları həqiqətdə olduğu kimi anlamaq mümkün deyildir. Sübut olundu ki, bütün formal strukturların və onlara arxalanan siyasi qüvvələrin fəaliyyətinə böyük təsir göstərirlər.

Nəticədə 20-ci əsrin ilk rübündə siyasi tədqiqatların istiqaməti dəyişdi. İdarəetmə sistemində cəlb olunmuş fərdlərin və qrupların davranışına maraq artdı. Buna uyğun olaraq, siyasi tədqiqatlarda istifadə olunan informasiya mənbələri və tədqiqat metodları dəyişdi. Seçici, mənafe qrupları və s. diqqət mərkəzinə keçdi, şəxsi müşahidə, anketləşdirmə, seçkilərin nəticələrinə dair icmallar əhəmiyyət kəsb etməyə başladı.

İkinci dünya müharibəsindən sonra Qərbdə sosial elmlərdə baş verən “davranış inqilabı” müasir politologiyanın təşəkkül tapmasında mühüm rol oynadı. Riyazi, statistik metodların, modelləşdirmənin tətbiq edilməsi nəticəsində politologiya ABŞ-da qədid elm statusu aldı. Bu dövrdən etibarən kompüterlər sürətlə politologiyaya nüfuz etməyə başladı.

Yeni tədqiqat metodu siyasi proseslərin real parametrlərinə və səbəblərini, siyasi sistemlərin fəaliyyət mexanizmlərini müəyyən etməli idi. Buradan çıxış edən politoloqlar başlıca diddəqi dövlət-hüquq təsisatlarının və siyasi təsisatların formal-hüquqi təhlilinə, yaxud cəmiyyətin siyasi təşkilinin formal strukturunun tədqiq edilməsinə deyil, siyasi proseslərin iştirakçısı olan insanların davranışının müxtəlif cəhətlərinin öyrənilməsinə yönəldilər. Politologiya dəyərlərdən və ideologiyadan kənar elan edildi və dəqiq elmlərin metodları burada geniş tətbiq olunmağa başladı. Bununla əlaqədar olaraq, siyasi elm antropologiya, psixologiya, sosiologiya, tarix və s. ilə sıx əlaqədə inkişaf etməyə başladı. O, kütləvi hərəkətləri və geniş sosial prosesləri daha hərtərəfli öyrənmək imkanı əldə etdi. Siyasi sistemlərin, təsisatların, partiyaların, hakimiyyət orqanlarının, siyasi proseslərin və seçkilərin fəaliyyət mexanizmi, seçicilərin davranışı, səsvermənin nəticələri və i.a. öyrənilməsi sahəsində böyük uğurlar qazanıldı.

Zaman göstərdi ki, tədqiqat aparatının mükəmməlliyinə baxmayaraq, pozitivizm və onun metodologiyasına əsaslanan bixeviorçuluq siyasi proseslərin və fenomenlərin bütün rəngarəngliyini əhatə etmək və açıb göstərmək iqtidarında deyildir. Pozitivizmin sərvət, dünyagörüşü, ideoloji xarakterli müddəaları bir kənara atıldı. Məhz buna görə də müharibədən sonrakı illərdə tətbiqi sosiologiya, sosioloji

pozitivizm metodları siyasi elmin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdu. Belə bir təsəvvür hakim olmuşdu ki, güya elm cəmiyyətin sosial-iqtisadi problemlərini həll etməyə qadir olan bir qüvvədir. Buna əsasən elan edilirdi ki, dövlət, siyasi sistem cəmiyyətin qarşısında duran məqsədlərə uyğun olaraq təkmilləşdirilə, dəyişdirilə bilən bir mexanizmdir, siyasi elmin başlıca vəzifəsi isə bu mexanizmi tənzim etməyin optimal metodlarını axtarıb tapmaqdan ibarətdir.

Politoloji tədqiqatların aparılması metodlarına münasibətdə davam edən fikir ayrılıqlarına 60-70-ci illərdə dünyada baş vermiş bir sıra hadisələr, o cümlədən ABŞ-Vyetnam müharibəsi, sürətlə silahlanmanın yeni mərhələyə qədəm qoyması, ətraf mühitin çirklənməsi və i.a. da öz təsirini göstərdi.

Bütün bunlar politologiyada nəzəri əsası dirçəltmək və onu empirik tədqiqat metodları ilə sintez etmək məqsədini güdən postpozitivizmin yayılması üçün zəmin yaratdı. Sübut olundu ki, siyasi elmin özü də sərvətlərdən və deməli, ideoloji xarakterdən məhrum deyildir. Məhz bu dövrdən etibarən politoloqların siyasətə göstərdikləri təsir real səciyyəyə daşımağa başladı.

1948-ci ildə YUNESKO-nun ekspertlər qrupunun təklifi əsasında qəbul edilmiş qətmənə ümumiyyətlə politologiyanın beynəlmiləl elm və tədris fənni sifətində mövqeyinin möhkəmlənməsində xüsusi mərhələ hesab edilməlidir.

Siyasi elm demək olar bütün sosial elmlərin qovuşuğunda fəaliyyət göstərən “fənlərarası” bir elm kimi antropologiya, psixologiya, sosiologiya, tarix, fəlsəfə, hüquq və s. ilə sıx əlaqədə inkişaf etməkdədir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi tədqiq etdiyi obyektin spesifikliyinə uyğun olaraq, politologiya bir sıra sosial, bəzi hallarda isə, hətta dəqiq elmlərlə qarşılıqlı təsirdə inkişaf edir. Fransız tədqiqatçısı P. Favrin sözlərilə desək, politoloq öz maraq dairəsini siyasəti öyrənmək iddiasında olan filosoflarla, sosioloqlarla, tarixçilərlə daimi rəqabətdə müdafiə etməli olur. Bu zaman, onun fikrincə, həm filosoflar, həm sosioloqlar, həm də tarixçilər seçkilərin, siyasi təsisatların, siyasi həyatın gözlənilməz dəyişikliklərinin öyrənilməsini həvəslə siyasi elmə həvalə edirlər.

Bütün bunlar göstərir ki, qısa bir müddətdə sosial elmlər sistemində politologiya öz yerini tutmuşdur.

Hazırda politologiya tədris fənni kimi dünyanın qabaqcıl ölkələrinin əksəriyyətində ali məktəblərin dərs proqramlarına daxil edilmişdir. Azərbaycanda politologiyanın elm sahəsi və tədris fənni kimi tarixi 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayır. Buna baxmayaraq bu qısa vaxt ərzində o, vətəndaşlıq hüququ qaxana bilmişdir. Azərbaycanın bütün ali məktəblərində politologiya tədris planına məcburi fənn kimi daxil edilmişdir.

Hazırda bir elm sahəsi kimi politologiya aşağıdakı suallara cavab axtarır:

- siyasət və siyasi hakimiyyət nədir?
- cəmiyyətə dövlət nə üçün lazımdır?
- dövlətin hansı tipləri vardır və onların hansı müsbət və mənfi cəhətləri mövcuddur?
- siyasi partiyaların fərdi nədədir?
- kim siyasi lider ola bilər?
- beynəlxalq münasibətlər necə təşəkkül tapır?

Siyasi biliklər hər bir fərd, eləcə də bütün cəmiyyət üçün lazımdır. Hər bir şəxs bu ona görə lazımdır ki, o:

- hansısa bir siyasi oyunda sadə bir piyadaya çevrilməsin;
- əls siyasətçini siyasi boşboğazdan, mənəbpərəstdən ayıra bilsin, ölkənin inkişafı naminə düzgün hərəkət etsin;
- seçkilərdə, referendumda şüurlu iştirak etsin, hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini və digər demokratik prosedurları nəzarətdə saxlasın;
- cəmiyyətdə öz yerini və rolunu, hüquq və vəzifələrini düzgün anlasın və yeri gələndə öz şəxsi maraqlarını qoruya bilsin;
- öz həyati problemlərini başqa insanlarla sivil əməkdaşlıq üsulları ilə həll etsin.

Bunun üçün o, gərək başqalarının da maraqlarına hörmətlə yanaşsın, münaqişələrdən yayınmağı – güzəştə (kompromisə) getməyi bacarsın, eqoizm, dözümsüzlük və emosional müvazinətsizliyə yol verməsin.

Ümumiyyətlə, siyasi savad hər bir cəmiyyətə ona görə lazımdır ki, o, öz vətəndaşları üçün tam açıq olsun. O, demokratik, sivil, azad, məsuliyyətli insanların tam şüurlu

sosiumuna çevrilsin, hakimiyyətin eqoist, səriştəsiz siyasətçilərin əlinə keçməsinə imkan verməsin, sosial həyatda özbaşnalığın, qanunsuzluğun, antihumanizmin və s. səmərəsiz fəaliyyətinə yol verilməsin.

Siyasətin obyektı – ictimai həyatın müxtəlif tərəfləri, sosial qruplar, ayrı-ayrı şəxslər nisbi müstəqilliyə malik olan ictimai-siyasi güclər və hərəkətlərdir. Siyasi subyektlərin fəaliyyəti siyasətin obyektinə istiqamətlənir. Siyasət subyektlərinin özləri də eyni zamanda siyasətin obyektı kimi çıxış edirlər.

Müasir Qərb politoloqlarının əsərlərinin təhlili bütövlükdə onların tədqiqat obyektinə aşağıdakı məsələlərin daxil olduğunu göstərir: siyasi sistemlərin müqayisəli təhlili; siyasi fəlsəfə və onun çərçivəsində siyasi hakimiyyətin təhlili; siyasi təsisatlar və onların qarşılıqlı əlaqəsi; kütləvi informasiya vasitələri; siyasi davranışın təhlili; siyasi fəaliyyətin müqayisəli təhlili; siyasi prosesin inkişaf qanunauyğunluqları; siyasi mədəniyyətin və siyasi ənənələrin müqayisəli təhlili; büynəlxalq münasibətlərin siyasi nəzəriyyəsi və praktikası.

Siyasi fəlsəfə siyasi fəaliyyətin məzmununu, xarakterini və formalarını, hakimiyyətin, siyasi seçimin və meyllərin mahiyyətini açıqlayan elmi biliklər sistemidir. Siyasi fəlsəfənin politologiyadan fərqli cəhətləri vardır. Onların arasındakı başlıca fərq ondadır ki, politologiya əsas etibarilə konkret cəmiyyət və tarixi dövrlə bağlıdır, o, artıq mövcud olan gerçəkliyin empirik yolla dərk edilməsi ilə məşğul olur. Siyasi fəlsəfə isə daha geniş dövrləri əhatə edir.

Müasir Qərb politoloqlarının əsərlərinin təhlili bütövlükdə onların tədqiqat obyektinə aşağıdakı məsələlərin daxil olduğunu göstərir: siyasi sistemlərin müqayisəli təhlili; siyasi fəlsəfə və onun çərçivəsində siyasi hakimiyyətin təhlili; siyasi təsisatlar və onların qarşılıqlı əlaqəsi; kütləvi informasiya vasitələri; siyasi davranışın təhlili; siyasi fəaliyyətin müqayisəli təhlili; siyasi prosesin inkişaf qanunauyğunluqları; siyasi mədəniyyətin və siyasi ənənələrin müqayisəli təhlili; büynəlxalq münasibətlərin siyasi nəzəriyyəsi və praktikası.

http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_80/N_63.pdf

http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_90/N_79.pdf

Mövzu 2- Siyasi firin təşəkkülü və təkamülü

- 1. Antik siyasi təsəvvürlər**
- 2. Orta əsrlərdə siyasi fikrin təzahür xüsusiyyətləri**
- 3. Maarifçi siyasi görüşlərin təşəkkülü və inkişafı**
- 4. XIX-XX əsrin hüdudlarında spesifik siyasi təlimlər**

Siyasi fikrin inkişaf tarixi qədim dövrdən başlayır. İlk siyasi təlimlər Şərqdə formalaşmışdır. Qədim Misirdə, Babilistanda dinimifoloji təsəvvürlər insanların siyasi fikirlərinə öz təsirini göstərmişdir. Qədim Çində və Hindistanda siyasi ideyalar quldarlıq quruluşunun müdafiəsinə əsaslanır. Hindistanda e.ə.II-I minilliklərdə siyasi ideyalar, vedlər, brahmanizm, buddizm, Upanişadlar və Manu qanunlarında öz əksini tapmışdır. Qədim Çində siyasi təlimlər daosizm və konfutsizmdə ifadə olunmuşdur. Konfutsi öz baxışlarında dövlətin idarəolunmasını iyerarxik qaydada, zorakılıq olmadan həyata keçirilməsini təbliğ edirdi. Qədim Yunanıstanda və Romada siyasi fikrin inkişafında “Yeddi böyük müdrik” Solon, Biant, Fales, Periandr, Kleobul, Pittak, Hilon xüsusi rol oynamışlar. Qədim Yunanıstanda siyasi fikir Sokratla davam etdirilmişdir. Eyni zamanda aristokratiya tərəfdarı olan Sokrat demokratiyaya mənfi münasibət bəsləmişdir. Qədim yunan siyasi fikrinin inkişafında Platonun xidməti xüsusilə qeyd olunmalıdır. O, “Dövlət”, “Qanunlar” və s. əsərlərində siyasət, dövlət və hakimiyyət haqqında dəyərli fikirlər irəli sürmüşdür. Platon aristokratik respublika quruluşu kimi dövlət modelinə üstünlük verərək demokratiya, oliqarxiya, timokratiya və tiraniya dövlət quruluşlarını tənqid etmişdir. Platonla bərabər qədim yunan siyasi fikrinin

inkişafında Aristoteldə xüsusi rol oynamışdır. Onun “Politika”, “Etika”, “Afina siyasəti”, “Poetika” və s. əsərlərində insanın fəaliyyət və inkişaf imkanlarının məhdudlaşdırmayan dövlət quruluşundan politiya, monarxiya və aristokratiyanı düzgün, tiraniya, oliqarxiya və demokratiyanı isə düzgün olmayan dövlət quruluşu kimi qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda qədim Yunanıstanda Aristotel “monarxiya”, “oliqarxiya”, “aristokratiya”, “demokratiya” kimi anlayışları işlətməklə siyasi re- 5 jimləri müəyyənləşdirmişdir. O vaxtdan başlayaraq siyasət bütün cəmiyyətlərin real həyatının vacib atributuna çevrilir. Qədim Romada siyasi fikrin inkişafında Mark Tuli Siseronun xidməti danılmazdır. Onun siyasi görüşləri “Respublika”, “Dövlət haqqında” və “Qanunlar haqqında” traktatlarında öz əksini tapmışdı. Siyasi baxışlarında qanunlara və qanunçuluğa böyük yer verən Siserondan sonra Romada siyasi fikrin inkişafında Stoiklər fəlsəfi-siyasi cərəyanı mühim rol oynamışdır

Müasir dövrdə müxtəlif ölkələrdə politologiya və ya siyasi elm adlanan bilik sahəsi siyasəti, hakimiyyətlə fərdlərin və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir. Siyasət insanların həyatı ilə sıx bağlıdır.

Orta əsrlərdə siyasi fikrin inkişafını şərh edərkən burada Qərbdə və Şərqdə siyasi ideyaların inkişaf xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq lazımdır. Şərqdə siyasi fikrin inkişafında islam dinin təsiri qaçılmaz bir faktor kimi əks olunmalıdır. Əl-Fərabinin, Əl-Biruninin, İbn Baccənin, İbn Sinanın, İbn Rüşdün, İbn Xəldunun və s. siyasi baxışları orta əsrlər islam Şərqində siyasi ideyaların inkişafı tarixində müstəsna rol oynamışdı. Orta əsrlərdə Avropada siyasi fikrin inkişafında Foma Akvinalının siyasi baxışları özünəməxsus 12 yer tutur. Onun siyasi baxışları xristian siyasi məfkurəsinin formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir.

XV əsdən başlayaraq Qərb aləmində baş verən bir sıra dəyişikliklər, yəni artıq müsəlman filosoflarının vasitəsilə antik irslə tanışlıq, müsəlman alimlərinin elmi-fəlsəfi və siyasibaxışlarının mənimsənilməsi və s. oyanış anlamında intibah dövrü adlandırılan bir epoxanın başlanmasına səbəb oldu. O, dövrün ən başlıca səciyyəsi dindən, kilsə institutundan ayrılma, sekulyarlaşma prosesi olmuşdur. Yəni artıq təkcə iqtisadiyyat, elm, fəlsəfə, incəsənət deyil, siyasətdə dindən ayrılmağa başlayırdı. İntibah dövrünün ideya mərkəzində insan dururdu. Bu dövrdə insanın idealı isə hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət olmaq idi. Məsələn, florensiyalı rəssam və humanist Alberti arxitektura və təsviri incəsənətin nəzəriyyəçisi, mexanik, kartoqraf,

riyaziyyatçı, etik, estetik, filosof və görkəmli pedaqoq idi. Bu dövrün nümayəndələrinə C. Piko della Mirandola, Botoçelli, Leonardo Da Vinçi, N. Makiavellinin, J. Boden, Rafael, T. Mor, F. Bekon, T. Hobbsun, B. Spinozanın, P. Qassed və s. kimi mütəffəklər aiddir.

İtalyan mütəffəkiri Nikkolo Makiavellinin siyasi görüşləri dövrün siyasi fikrinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdi. Onun dövlətin və hakimiyyətin təbiəti, dövlət idarəçiliyinin formaları, hakimiyyətin güc vasitəsilə idarə olunması, cəmiyyətdə formalaşan xüsusi mülkiyyətin insanların həyat və fəaliyyətinə təsiri və s. kimi baxışları aktual olaraq qalmaqdadır. Həmçinin Jan Bodenin Fransa dövlət suverenliyi ideyasının irəli sürməsi, ingilis dövlət xadimi Tomas Morun “Utopiya” əsərində xüsusi mülkiyyətin ləğvi fikirləri, Frensis Bekonun cəmiyyətin iqtisadi-siyasi inkişafında mərkəzləşmiş dövlətin əhəmiyyəti kimi siyasi ideyaları mühim əhəmiyyətə malik idi. Eyni zamanda Tomas Hobbsun hakimiyyətin ictimai müqavilə əsasında yaradılması fikri, xüsusi mülkiyyətin insanın xarakterinə təsiri haqqında, mütləq monarxiya tərəfdarı kimi düşüncələri, Pyer Qassedin ictimai müqavilə nəzəriyyəsi, Benedik Spinozanın 13 dövlət və hakimiyyət haqqında siyasi baxışları Qərbi siyasi tərakkürünün inkişafına əhəmiyyətli dərəcə də müsbət təsir göstərmişdi. Qeyd edək ki, maarifçilik ilk dəfə olaraq Qərbi Avropa ölkələrində kapitalizmin təşəkkülü dövründə yaranmışdır. O, məzmunca çox geniş olub, ictimai, siyasi, hüquqi, əxlaqi və bədii ideyalar, baxışlar sistemindən ibarətdir.

dir ki, dövlətin bütün iqtisadi, mədəni və siyasi fəaliyyətinin əsasını insana xidmət təşkil etməlidir, yəni hər şeydə insan vasitə deyil, məqsəd olmalıdır, onun getdikcə artan tələbatı hərtərəfli ödənilməlidir. Maarifçilərin nümayəndələrinə XVII əsr ingilis maarifçiləri Con Lokku, Corc Berkli və David Yumu, XVIII əsr fransız maarifçiləri Şarl Lui Monteskyeni, Fransua-Mari Aruye Volteri, Deni Didronu, Klod Adrian Helvetsini, Jan Jak Russonu və alman maarifçiləri Qotfrid Leybnitsi, Qotfrid Lessinqi, İohann Qotfrid Herderi, Georq Vilhelm Fridrix Hegeli, İmmanuil Kantı və digərlərini aid etmək olar. Fərdi azadlıq və burjua liberalizmi ideyalarının müəllifi olan Con Lokk ilk dəfə hakimiyyətin bölünməsi prinsipini irəli sürmüşdür. Konstitusiyalı monarxiya tərəfdarı olan Con Lokk xalqı hakimiyyətin mənbəyi hesab edirdi. XVIII əsr fransız maarifçiləri olan Monteskye, Russo, Didro, Volter və Helvetsinin vətəndaşların hüquq və azadlıqları, dövlətin meydana gəlməsi, onun mahiyyəti, hakimiyyətin bölgüsü, hökmdarla xalq arasında münasibətlər və s. kimi siyasi ideyaları fransız siyasi tərakkürünün inkişafında əsas rol oynamışdı. Alman

maarifçiləri olan İ.Kantın, G.Hegelin cəmiyyətdə yaranan ziddiyyətlər, ədalətsizliyi doğuran səbəblər, hakimiyyət formaları, dövlət, iqtisadiyyat, siyasət münasibətləri və s. haqqında siyasi ideyalarına da diqqət yetirilməlidir. Qeyd etdiyimiz mütəfəkkirlər alman siyasi fikrinin inkişafına öz tövhələrini vermişlər. Son olaraq onu da qeyd etmək olar ki, maarifçilik ideoloji, fəlsəfi cərəyan olmaqla bərabər, həm də siyasi cərəyan idi. XIX-XX əsrlərdə Qərbdə təşəkkül tapan siyasi ideyalara maarifçilik siyasi cərəyanı ilə yanaşı ekzistensializmi, 14 pragmatizmi, həyat fəlsəfəsini, pozitivizmi, neopozitivizmi, freydizm və yeni freydizmi, personalizmi və s. aid etmək olar.

Azərbaycanda siyasi fikrin təkamülü

Azərbaycanda siyasi fikrin meydana gəlməsi və inkişafı Azərbaycan xalqı qədim mədəniyyətə, ictimai siyasi fikrə malik xalqdır. Qədim Azərbaycan sosial-fəlsəfi və sosial-siyasi fikirləri özündə əks etdirən “Avesta” kitabı dünya incilərindən biri hesab olunur. Bu kitabın yaradıcısı Zərdüşt idi. “Avesta” sözünün mənası bu günə qədər hələ də aşkarlanmamışdır. Həmin anlayışların tərcümələrindən birinə, xüsusilə “əsas mətn” kimi tərcümə edilənə daha çox üstünlük verilir. Çünki bu müqəddəs kitab tam şəkildə deyil, məcmuə şəkildə bizə gəlib çatmışdır. İlk dövrlərdə şifahi şəkildə yayılan “Avesta” kitabı sonralar Zərdüştün katibi və kürəkəni Camasp tərəfindən yazıya alınmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə bu böyük abidə ilk dəfə Əhəmənilər dövründə (b.e.ə.VI əsrin axırı-b.e.ə.V əsrin əvvəli), sonuncu dəfə isə Sasanilərin hakimiyyəti zamanında (III-VII əsrlərdə) sistemləşdirilərək yazıya alınmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə Arşakidlər dövründə (b.e.ə. 250-360 -b.e.ə.224-cü illər) “Avesta”nın məhv edilmiş hissələrinin bərpasına, müəyyən parçaların toplanmasına, yenimateriallarla tamamlanmasına başlanmışdır. Bu proses Sasanilər dövründə başa çatmışdır. “Avesta” 21 hissədən ibarətdir. Onun ayrı-ayrı bölmələri Azərbaycan ictimai, bədii fəlsəfi, sosial və siyasi fikrinin ilkin qaynaqları hesab olunur. Atəşpərəstliyin-Zərdüştlüyün rəsmi kitabı olan “Avesta” bizim eramızın VII əsrinə qədər formalaşaraq rəsmi dövlət dini statusunu qazanmışdır. “Avesta”da ümumiyyətlə irəli sürülən üç əsas əxlaqi şüar vardır. Bunlar xeyir fikir, xeyir söz, xeyir əməldir. Bu üç tələb Zərdüşt dininin əsasıdır. “Avesta” 12 min inək dərisi üzərində qızıl hərflərlə yazılıb xəzinədə saxlanmışdır. Makedoniyalı İskəndər tərəfindən “Avesta”nın tibbi, fəlsəfi, astroloji hissələri yunan dilinə tərcümə edilmiş və özü isə yandırılmışdır. “Avesta” özü üç yerə bölünür. Birinci kitab Vəndidad adlanır. Burada əsas yeri xeyir allahı Hörmüzlə Zərdüştün dialoqu tutur. İkinci kitab Vispered

adlanır. Hər şeyi dərk etmək mənasını verən bu kitabda ailə-əxlaq məsələlərinə, insanların mənəvi təmizliyinə aid fikirlər öz əksini tapır. Üçüncü kitab Yəsna adlanır. Dua etmə, sitayiş etmə, ritual tapınma mənalərini verən Yəsnada o dövrün siyasi, ictimai fəlsəfi və dini-əxlaqi fikirləri geniş şərh olunur. Bu əxlaq məcmuəsi təxminən üç min il bundan əvvəl Azərbaycan və yaxın Şərqi həyatında başverən böyük ideoloji dəyişikliyin, böyük ideya vuruşlarının əks-sədasıdır. Qədim Azərbaycanda Zərdüştlə yanaşı Məzdəizm, Zarvanizm və Maniheyçilik kimi dini-fəlsəfi və siyasi fikirləri özündə əks etdirən cərəyanlar olmuşdur. İlkin feodalizm dövründə geniş yayılan maniheyçilik dininin yaradıcısı həkim, həqqaş, rəssam, filosof və mühəndis kimi böyük şöhrət qazanan Mani idi. O, öz təlimini 40 il təbliğ etmiş və Zərdüştlük kahinlərinin fitvası ilə edam edilmişdir. Zərdüştlüyə müxalif cərəyanlardan biri də Məzdəkizm olmuşdur. Sasani hökmdarı I Qubadın zamanında Məzdək və onun tərəfdarları yüksək dövlət vəzifələri tutmuş, özü isə İranın baş kahini olmuşdur. Məzdəkilər bərabərliyi və ictimai ədaləti tərənnüm edirdilər. 37 Məzdəkilik Xürrəmilik təliminə böyük təsir göstərmişdir. Orta əsrlərdə Azərbaycanda ərəb xilafətinə qarşı milli-azadlıq mübarizəsi geniş vüsət almışdır. Məlum olduğu kimi 636-cı ildə ərəblərin Sasanilər üzərində qələbəsindən sonra nəinki İran eləcə də bütün Azərbaycan torpaqları tez bir zaman ərzində işğal olundu. Ərəb xilafətinin ucqar koloniyası olan Azərbaycanda yadelli işğalçılara qarşı milli-azadlıq mübarizəsi güclənməkdə idi. IX əsrin əvvəllərində bu siyasi mübarizə genişlənərək Xürrəmilər hərəkatı adını almışdır. Bu hərəkata əvvəlcə mərkəzi hakimiyyətdən narazı yerli feodal Cavidan başçılıq edirdi. Cavidanın ölümündən sonra Xürrəmilər hərəkatına Azərbaycan xalqının qəhrəman övladı Babək başçılıq etmişdir. Xürrəmilərin ictimai-siyasi görüşlərinə ədalətsizliyə qarşı mübarizə, sosial rifah və Azərbaycan torpaqlarının yadelli işğalçılardan azad olunması aid idi. Məlum Həmədan döyüşündən sonra Xürrəmilər hərəkatı məğlubiyyətə uğradı. Milli-azadlıq hərəkatının rəhbəri Babək xəyanət nəticəsində tutularaq edam edildi. Bu milli-azadlıq mübarizəsi məğlub olsa belə ərəb xilafətini kökündən sarsıtmışdı. Mərkəzi hakimiyyətin zəifliyindən istifadə edən bir çox feodallar öz müstəqilliklərini elan edirdilər. Həmin dövrdə Azərbaycan torpaqlarında Rəvvadilər, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Şirvanşahlar və s. feodal dövlətləri meydana gəlmişdir. Azərbaycan xalqının siyasi mübarizəsi və birliyi nəticəsində XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin yaradılması ideyası irəli sürülmüş, çox keçmədən Şah İsmayıl Xətai tərəfindən bu ideya gerçəkliyə çevrilmiş

və Azərbaycan Səfəvilər dövləti yaranmışdır.1736-cı ildə Nadir Şah Əfşarın hakimiyyətə gəlməsi ilə Səfəvilər sülaləsi süqut etmiş və Səfəvi dövləti İran dövlətinə çevrilmişdi.Nadir Şah Əfşarın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi İran dövlətinin parçalanmasına gətirib çıxardı. Bu dövrdə Azərbaycan ərazilərində Şirvanşahlar, Quba, Bakı, Dərbənd, Şəki, Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan, Talış, Təbriz, Urmiya, Qaradağ, Maku və s. xanlıqlar meydana gəldi. Həmin dövrdə vahid Azərbaycan dövlətinin yaradılmasına 38 cəhdlər olsa da xanlıqlar arasında olan siyasi çəkişmə buna imkan vermədi.Azərbaycan torpaqları, eləcədə Qafqaz uğrunda aparılan Türkiyə, İran və Rusiya imperiyaları arasındakı siyasi mübarizə Rusiyanın xeyrinə oldu.Tarixdən məlum olduğu kimi Gülüstan və Türkmənçay sülh müqavilələri ilə vahid Azərbaycan torpaqları iki imperiya-İran və Rusiya imperiyaları arasında bölüşdürüldü.Şimali Azərbaycan Rus şovinizminin Cənubi Azərbaycan isə fars şovinizminin əsarəti altına düşdü.Çar Rusiyasının ucqar müstəmləkəsi olan Şimali Azərbaycanda XIX əsrin ortalarından başlayaraq cəmiyyət həyatının bütün sahələrində sürətli dəyişikliklər baş verdi.Bu dövrdə elmə, maarifə, incəsənətə, ana dilində təhsilə maraq artdı.Bütün bunlar xalqın milli oyanışına, milli dirçəlişinə səbəb oldu.Bu dövrdə Azərbaycana Rusiya vasitəsilə, rus mədəniyyəti tərkibində Qərbi Avropada təşəkkül tapan maarifçilik cərəyanı gəldi.Həmin dövrdə maarifçilik cərəyanının təsirilə Azərbaycanda çoxlu sayda tədris ocaqları ana dilində məktəb, milli teatr, milli mətbuat yarandı.XIX əsrdə Azərbaycanda sosial-siyasi ideyaların inkişafında A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, H.Zərdabinin, M.Ş.Vazehin, M.A.Şahtaxtının, Ə.Sabirin, Ö.F.Nemanzadənin və İ.Qutqaşının xüsusi xidmətləri olmuşdur.Beləliklə, XIX-XX əsrlərin Azərbaycan maarifçi mütəfəkkirlərindən S.Ə.Şirvanini, A.Bakıxanovu, M.F.Axundovu, H.Zərdabini, Ö.F.Nemanzadəni, M.A.Şahtaxtını, Ə.Sabiri, Ə.Haqverdiyevi, Ü.Hacıbəyli, A.Səh- həti, Ə.Hüseynzadəni, Ə.Ağaoğlunu, C.Məmmədquluzadəni, M.Ş.Vazehi, N.Vəzirovu, A.Şaiqi və digər maarifçi ziyalılarımızı göstərə bilərik. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bir çox mətbu orqanları- “Şərqi Rus”, “Dəvəti-Qoç”, “Açıq Söz”, “Azərbaycan”, “Fiyuzat”, “Molla Nəsrəddin” və s. qəzet və jurnallar çap olunurdu.Əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islamçılıq, türkçülük və sosial demokrat ideyaları geniş yayılmışdır.Bu dövrdə Azərbaycanda Qərbi Avropa dövlətlərində yaranıb inkişaf edən siyasi partiyalar gec də olsa yaranmağa başladı.Sosial demokrat (Hümmət), Difai, Müdafiə, 39 İttihad, Müsavat, və s. partiyalar bu qəbildəndir. XIX əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin ideya-siyasi

mübarizəsini davam etdirən qabaqcıl ziyalılarımız XX əsrin əvvəllərində bu siyasi mübarizəni daha da gücləndirdilər. XX əsrin əvvəllərində Ə.Sabirin, Ə.Haqverdiyevin, A.Şaiqin, A.Səhhətin, Ə.Ağaoğlunun, Ə.Hüseynzadənin, Ü.Hacıbəylinin, F.Xoyskinin, Ə.Topçubaşovun, C.Məmmədquluzadənin, Ə.Cavadın, N.Nəri-manovun, M.Ə.Rəsulzadənin və başqalarının çar Rusiyasına qarşı apardıqları siyasi mübarizə nəticəsində Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin yaradılmasını tarixi zərurətə çevirdi

Mövzu 3- Hakimiyyət və onun daşıyıcıları

- 1. Hakimiyyətin mahiyyəti, məzmunu, strukturu**
- 2. Hakimiyyətin resusları, funksiyaları və növləri**
- 3. Hakimiyyətin bölünməsi**

Siyasəti cəmiyyət həyatının digər sferalarından (yəni iqtisadi, sosial, mənəvi və s.) fərqləndirən cəhət onun hakimiyyət vasitəsilə həyata keçirilməsidir. Siyasət qrupların, birliklərin, təşkilatların tələbatlarının, söylərinin və qarşılıqlı fəaliyyətinin başlıca obyektinə kimi çıxış edir. Lakin hakimiyyət siyasətdə daha gizli hadisə kimi səciyyələnir və onun təbiətini üzə çıxarmaq asan məsələ deyildir. Hakimiyyətin mahiyyətinin düzgün başa düşülməsi, onun reallaşmasının üsul və formalarının müəyyənləşdirilməsi siyasət aləminin mahiyyətinə daha dərinləndirən nüfuz etməyə imkan yaradır. Hakimiyyət və hakimiyyət münasibətləri siyasətin məğzini təşkil edir. Məşhur Amerika sosioloqu T. Parsonsun fikrincə, pul iqtisadiyyatda necə əhəmiyyət kəsb edirsə, hakimiyyətdə siyasətdə elə əhəmiyyətə malikdir. Hakimiyyət cəmiyyətin və siyasətin fundamental başlanğıcıdır, siyasətin əsaslarına xidmət edir. O, sabit insan birliklərinin mövcud olduğu hər yerdə-ailədə, istehsal kollektivlərində, müxtəlif təşkilat və müəssisələrdə, bütün dövlətdə mövcuddur. Dövlətdə o, ali, siyasi hakimiyyət kimi təzahür edir. Siyasi təlimlər

tarixində siyasət və hakimiyyət həmişə ayrılmaz, qarşılıqlı əlaqədə olan hadisələr kimi nəzərdən keçirilmişdir. Siyasi hakimiyyət ictimai xarakter daşıyır, sosial strukturun fəaliyyəti vasitəsilə təzahür edir, məcburetmə gücündən, əxlaqi təsirdən istifadə etməyi, ənənəyə, nüfuza əsaslanmağı nəzərdə tutur. Hakimiyyət anlayışı siyasi nəzəriyyənin başlıca anlayışlarından biri olmaqla siyasəti, siyasi münasibətləri, siyasi təsisatları, dövləti başa düşməyə kömək edir. Hakimiyyət münasibətlərinə hələ antik dövrün mütəfəkkirləri-Platon, Aristotel və başqaları xüsusi diqqət yetirmişlər, sonralar Makiavelli, Hobbs, Lokk, Kant və digər orta əsr və yeni dövr filosofları böyük maraq göstərmişlər. Qeyd edək ki, hakimiyyət problemi müasir Qərb politoloqlarının diqqət mərkəzindədir. Hazırda bu ictimai hadisənin müəyyənləşdirilməsində müxtəlif mövqelər nəzərə çarpır. Bəzi müəlliflər hakimiyyəti bir nəfərin və ya bir qrupun öz iradəsini həyata keçirmək imkanları kimi müəyyənləşdirirlər. Digər müəlliflər hakimiyyəti idarəetmə məsələlərinə münasibətdə subyektlər arasında əlaqə, fəaliyyət münasibətləri kimi açıqlayırlar. Başqaları isə mövcud qaydaların özünəməxsus dəyişdirilməsinə imkan yaradan, yaradıcı başlanğıc kimi nəzərdən keçirirlər. Eyni zamanda hakimiyyəti mütəşəkkil sinfi zorakılıq kimi əsaslandırmağa səy göstərən mövqələrdə də mövcuddur. Hakimiyyətin təbiəti və mahiyyəti haqqında çoxsaylı konsepsiyalar mövcuddur. Onlardan marksist, biheviörçu, strukturfunksional (sistemli) və s. xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Marksist konsepsiyalarda hakimiyyət birinin digərləri üzərində hökmranlığı, mütəşəkkil qüvvəyə tabe olmaq kimi şərh edilir. Həmin konsepsiyalarda sinfi hökmranlıq-tabe etmək vurğulanır. Marks və Engelsə görə, hakimiyyətin başlıca cəhəti onun sinfi xarakter daşmasıdır. Burada əsas məsələ hökmranlıq və tabeçilik münasibətləridir. Marksizmə görə, hakimiyyətin mühüm əlaməti zorakılıqdır. Bununla bərabər marksist konsepsiyalarda mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir ideyada diqqəti cəlb edir: ictimai tərəqqinin hərəkətverici qüvvəsi demokratiyanın inkişafıdır. İctimai inkişafda xalq kütlələrinin roluna aid marksist müddəə buna aydın sübutdur. Hakimiyyətin müəyyənləşdirilməsinə biheviörçu yanaşma çərçivəsində rol oynamaq, davranış konsepsiyası, resursların mübadiləsi nəzəriyyəsi və başqaları fərqləndirilir. Biheviörçu konsepsiyada hakimiyyət digər fərdlərin və fərdlər qrupunun davranışını dəyişməyə imkan yaradan fərdlər və fərdlər qrupunun şəxsiyyətlərarası münasibətləri kimi çıxış edir. Problemin mahiyyəti birinin digəri üzərində nəzarəti kimi açıqlanır. Hakimiyyət münasibətləri nəzəriyyəsinə alman alimi Maks Veber böyük töhfə bəxş etmişdir. Veber

hakimiyyətin müəyyənləşdirilməsi üçün pozitiv-sosioloji yanaşmanı əsas götürmüşdür. Onun konsepsiyasına görə, hakimiyyətin müəyyənləşdirilməsinin əsasını subyektlər arasındakı münasibətlərin uyğunsuzluğu və bununla bağlı bir subyektin digərinə təsiri təşkil edir. Hakimiyyət nəzəriyyəsinin daha da inkişafında böyük xidmət struktur-funksionalizmə məxsusdur. Belə ki, T. Parsonsa görə, hakimiyyət siyasi sistemin təhlilində əhəmiyyətli yer tutur, o, makro sosial sistemin xüsusiyyəti və ya atributudur. Sistemli yanaşma hakimiyyətin ictimai strukturlarda və funksiyalarda sirrini axtarmağa istiqamətlənir. Hakimiyyət münasibətlərinin əsasında funksiyaların ziddiyyəti və uyğunsuzluğu, vətəndaş cəmiyyətinin və dövlətin imkanları dayanır. Fərdin rolu və statusundan asılı olaraq, hakimiyyət subyektin bu statusundan əmələ gələn fəaliyyət qabiliyyəti kimi müəyyənləşdirilir. Hakimiyyətin müəyyənləşdirilməsinə müxtəlif yanaşmaların mövcudluğu nəinki hakimiyyətin, eləcə də siyasətin çoxözlü olmasını ifadə edir. Hakimiyyətin bilavasitə daşıyıcısı hakimiyyətin subyektidir. Siyasi hakimiyyətin subyektləri mürəkkəb, çoxsəviyyəli struktura malikdir. Hakimiyyət həmişə ikitərəfli səviyyədə mövcuddur, yəni qarşılıqlı fəaliyyətdə olan subyektə və obyektə malikdir. Hakimiyyət tabelikdə olan obyektə mövcud ola bilməz. Hakimiyyət müəyyən təşkilatda təbii-tarixi zərurətdən yaranır və bütövlükdə cəmiyyətin, ayrılıqda müxtəlif sosial birliklərin mənafelərinin reallaşmasını təmin etməyə imkan yaradır. Məhz bu tələbat müəyyən təşkilatda hakimiyyətin fəaliyyətinin təhrikədi qüvvəsi kimi çıxış edir. Cəmiyyətdə hakimiyyət münasibətlərinin çoxcəhətli xarakter daşmasını (iqtisadi hakimiyyət, ailədə hakimiyyət, elmi nüfuz hakimiyyəti, kilsə, məscid hakimiyyəti, ideologiya hakimiyyəti, dini hakimiyyət, partiya hakimiyyəti və s.) nəzərə almaqla siyasi hakimiyyətin spesifikliyini müəyyənləşdirmək zəruridir. Siyasi hakimiyyət o yerdə başlanır ki, orada təsiretmə qabiliyyəti təşəkkül tapır və eyni zamanda ictimai qruplarda, təbəqələrdə, siniflərdə, bütövlükdə bütün cəmiyyətdə yayılır. Siyasi hakimiyyət mütəşəkkil məcburetməyə (zorakılığa), hüquqa və nüfuza əsaslanan böyük sosial qruplar arasındakı iradi münasibətlərdir. Belə bir cəhəti nəzərə almaq zəruridir ki, siyasi hakimiyyət dövlət hakimiyyəti ilə eynilik təşkil etmir, istər-istəməz hər cür siyasi hakimiyyət dövlət hakimiyyəti deyildir. Məsələn, hakimiyyət münasibətləri siyasi partiyaların, ictimai hərəkatların və təşkilatların fəaliyyətində təşəkkül tapır. Dövlət hakimiyyəti siyasi hakimiyyətin yüksək formasıdır, daha tam ifadəsidir, siyasi hakimiyyətin daha inkişaf etmiş növüdür. Eyni zamanda siyasi hakimiyyət

idarəetmə ilə eynilik təşkil etmir. Çünki idarəetmə elə vasitədir ki, onun köməyi ilə hakimiyyətin məqsədyönlü təsir göstərməsi gerçəkliyə çevrilir. Hakimiyyətin siyasi fəaliyyətinin başlıca vəzifələri ilə bərabər onun mahiyyətini araşdırarkən onu hakimiyyətin resursları və ya mənbəyi ilə əlaqələndirmək zəruridir. Siyasi fikir tarixində bu məsələyə həmişə əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirilmişdir. Məsələn, N. Makiavelli hesab edirdi ki, hakimiyyəti uğurla həyata keçirmək üçün insanın maddi mənfəətə və özünü qoruyub saxlamağa cəhdini nəzərə almaq tamamilə vacibdir. Müasir dövrdə siyasət adamları da bu cəhətə üstünlük verirlər. Siyasi hakimiyyətin və hakimiyyət münasibətlərinin mahiyyəti məsələsini təhlil edərkən hakimiyyətin həyata keçirilməsində zorakılıq probleminə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Hakimiyyət münasibətlərinin bütün sisteminin özəyini “hökmranlıq etmək-tabeçilik” münasibəti təşkil edir. Cəmiyyətdə tabeçilik əsasən dərk edilmiş xarakter daşıyır. Belə halda hakimiyyətin iradəsi başlıca sosial qrupların mənafeyi ilə üst-üstə düşür, hakimiyyətəvvəlcə hüquqa və nüfuza əsaslanır. Tabeçilik isə həm fəal və eləcə də passiv formada ifadə edilə bilər. Məcburetmə subyektin öz məqsədinə çatması üçün obyektin müqavimətini 75 zorakılıqla aradan qaldırmaqla, hakimiyyətin əldə edilməsinə istiqamətlənir. Lakin zorakılıq hakimiyyətin iradəsinin reallaşması üçün yeganə vasitə deyildir. Zorakılıq güclü hakimiyyətin yox, hakimiyyətin gücünün ifadəsidir. Ümumiyyətlə, konkret formalarından asılı olmayaraq, hakimiyyət anlayışı ümumi səpkidə bir qrupun digərlərinə hökmranlıq etmək, sərəncam vermək, onları idarə etmək hüququnu və imkanlarını ifadə edir. O, bəzilərinin digərlərinə münasibətdə öz iradəsini həyata keçirmək, onların fəaliyyətinə və davranışına müəyyən təsir göstərmək qabiliyyəti və imkanındır; bu məqsədlə nüfuzdan, hüquqdan, zorakılıqdan və digər vasitələrdən istifadə edilir.

Siyasi lider sadəcə olaraq, yalnız siyasi proseslərə rəhbərlik edən, cəmiyyətin idarə olunması funksiyasını həyata keçirən, siyasi təşkilatları tənzimləyən insan deyildir. Siyasi lider o şəxsdir ki, hadisələrin gedişini və siyasi proseslərin istiqamətini dəyişdirmək qabiliyyətinə malikdir. Bu səbəbdən də hər bir baş nazir, siyasi partiyanın rəhbəri, parlament üzvü, hökmdar siyasi lider səviyyəsinə yüksəlmişdir. Siyasi liderlər cəmiyyətdəki siyasi prosesləri fəallaşdırırlar. Onlar cəmiyyətin tarixi inkişaf gedişini müəyyən edən proqram irəli sürürlər. Siyasi liderlərin təzahürü və fəaliyyəti çoxcəhətli mahiyyət daşıyır. Onun meydana çıxması, fəaliyyəti və davranışı, hər şeydən əvvəl, obyektiv və universal hadisədir. Siyasi liderə olan ehtiyac ondan irəli gəlir ki, insanların birgə fəaliyyətinin bütün növləri

təşkilatçılıqdan, qarşıya qoyulan məqsədlərin reallaşmasının rasional vasitələrindən xeyli asılıdır. Həmin funksiyanı yalnız nüfuz, yüksək fəallığa və enerjiyə malik olan insanlar həyata keçirirlər. Siyasi liderin fəaliyyətinin universallığı 76 isə onunla müəyyənləşir ki, insanların, qrupların, təşkilatların və hərəkətlərin birgə fəaliyyətinin bütün növləri liderə ciddi ehtiyac duyur. Siyasi liderlik anlayışı siyasi lider anlayışı ilə sıx əlaqə kəsb edir. Siyasi liderlik liderlə tabelikdə olanın qarşılıqlı fəaliyyətinin çoxcəhətli və mürəkkəb mexanizmini əks etdirir. Liderlik anlayışının başlıca komponentləri bunlardır: şəraiti dəqiq, düzgün qiymətləndirmək qabiliyyəti, qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli yollarını və vasitələrini dürüst müəyyənləşdirmək; bu və ya digər qərarın həyata keçirilməsi məqsədilə insanların düşüncəsinə təsir göstərmək, onları səfərbər etmək, idarə edənlərin liderə şüurlu və könüllü tabeçiliyi və s. liderlik liderlə hər hansı qrupun, birliyin üzvləri arasında xüsusi mexanizmə malik olan qarşılıqlı fəaliyyətdir. Deməli, liderlik liderlə müqayisədə daha geniş anlayışdır. Liderliyin məzmununda formal və qeyri-formal liderlikdə öz əksini tapır. Rəhbərlik funksiyalarının təsisatlaşması formal liderlik anlayışında ifadə olunur. Formal liderlik müəyyən şəxsin mövcud təşkilatın üzvlərinə nüfuzlu təsirini mənalandırır. Qeyri-formal liderlik isə lider rolunu yerinə yetirməyə subyektiv qabiliyyəti, hazırlığı və bacarığı səciyyələndirir; o, həm də qrup üzvlərinin, bu və ya digər şəxsin rəhbərlik etmək hüququna malik olmasını təsdiqləməsidir. Siyasi hakimiyyətin başlıca funksiyası bütövlükdə cəmiyyətə, ölkəyə, dövlətə və onun hər bir sferasına (siyasi, iqtisadi, sosial, mənəvi-ideoloji) rəhbərlikdən, onları idarə etməkdən ibarətdir. Bu funksiyanın konkret məqsədi cəmiyyətdə qayda yaratmağa, orada ayrı-ayrı təbəqələrin müxtəlif mənafeləri arasında meydana çıxan ziddiyyətlərin həllinə nail olmaqdır. Başlıca funksiyanın yerinə yetirilməsində hər bir siyasi hakimiyyət özünəməxsus vəzifələri, öz konkret proqramı, öz resursları və s. ilə fərqlənir. Eyni zamanda hər bir siyasi hakimiyyət özünün təşəkkül tapdığı andan etibarən, ölkənin konkret şəraitinə, iqtisadi və siyasi vəziyyətinə uyğun olaraq, bütövlükdə cəmiyyətin idarə olunmasının strategiya və taktikasını işləyib hazırlayır. Siyasi müxalifətə münasibətə xüsusi diqqət yetirilir, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə 77 münasibətdə konkret siyasət hakimiyyətin resurslarının və s. təmin olunması siyasəti işləyib hazırlanır. İkinci funksiya birinci əsas funksiya ilə sıx qarşılıqlı əlaqədir. Bu funksiya siyasi sistemin özünün optimallaşdırılmasından, onun təsisatlarını hakimiyyətə gələn qüvvələrin məqsədlərinə, vəzifələrinə və öz mahiyyətinə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Siyasi hakimiyyətin üçüncü funksiyası

ölkədə sabitliyin təmin edilməsinə nail olmaqdır. Burada sabitliyin təmin olunması bilavasitə hakimiyyətin legitimliyindən, birsözlə, xalqın hakimiyyəti tanımasından asılıdır. Siyasi hakimiyyətin qeyd etdiyimiz bu funksiyaları qarşılıqlı əlaqədədir. Əlbəttə, siyasi hakimiyyət üç funksiya ilə məhdudlaşmır, onun digər əhəmiyyətli funksiyaları da vardır. Qeyd edək ki, hakimiyyətin strukturu özünəməxsus növlərə də malikdir. Hakimiyyətin bütün növləri onun resurslarına və cəmiyyət həyatının ayrı-ayrı sferalarına uyğun şəkildə təzahür edir. Siyasi ədəbiyyatda hakimiyyətin növləri sistemində iqtisadi, sosial, mədəni-informasiya və məcburetmə daha çox mənalandırılır. İqtisadi hakimiyyəti iqtisadi resurslar, müxtəlif maddi sərvətlər üzərində nəzarəti həyata keçirir. Bu hakimiyyət ilk növbədə siyasi hakimiyyətlə sıx əlaqədədir. Sosial hakimiyyətin fərqləndirici cəhəti isə ondan ibarətdir ki, ictimai həyatın digər sahələrində də nəzərə çarpır və iqtisadi hakimiyyətlə daha çox bağlılıq kəsb edir. İqtisadi hakimiyyətdən fərqli olaraq, sosial hakimiyyət sosial pillələrin statusun, vəzifənin, güzəştin və imtiyazların paylanması qabiliyyətidir. Hakimiyyətin digər əhəmiyyətli növü sayılan mədəni informasiyanı fərqləndirən əsas cəhət odur ki, burada insanların idarə edilməsi intellektual qabiliyyətə, informasiyaya əsaslanır. Yəni mədəni-informasiya hakimiyyəti insanlar üzərində biliklərə, informasiya və onların yayılması vasitələrinə əsaslanan hakimiyyət növüdür. Siyasi hakimiyyətin bu növü yalnız hökumətin fəaliyyəti barədə, cəmiyyətdəki vəziyyətlə bağlı obyektiv məlumat yaymaqla 78 mənalanmır, eləcə də cəmiyyət üzvlərinin ictimai şüuruna aldadıcı, çaşdırıcı təsir göstərmək qabiliyyəti ilə səciyyələnir. Siyasi hakimiyyətin məcburetmə növü zorakılıq resurslarına əsaslanması və fiziki qüvvə tətbiq etmək vasitəsilə insanlar üzərində nəzarəti ilə fərqlənir. Məcburetmə hakimiyyətinin siyasi hakimiyyətdə mühüm xüsusiyyətlərindən biri məhz dövlət tərəfindən açıq şəkildə güc tətbiq edilməsidir. İnsanın inkişafı ilə birlikdə təzahür edən, uzun və mürəkkəb təkamül yolu keçən və daim təkmilləşən hakimiyyətin təkamül prosesi müasir dövrdə davam edir. Cəmiyyət həyatında hər bir hadisə başlanğıca malik olduğu kimi siyasi hakimiyyətdə azad demokratik seçkilər nəticəsində və eləcə də əhalinin xeyli təbəqələri üçün faciəyə səbəb olan, milyonlarla insanın həyatı üçün təhlükə törədən hərbi çevrilişlə, qanlı inqilabla bağlı formalaşa bilər. İlk başlanğıcdan qanuna əsaslanan, cəmiyyətin özü və xarici dövlətlər tərəfindən rəsmən tanınan hakimiyyətə isə xalq başqa münasibət bəsləyir. Əvvəlcə bu cür səlahiyyət əldə edən hakimiyyət cəmiyyətlə siyasi hakimiyyətin qarşılıqlı münasibətlərində konsensusun yaranmasına

istiqa mət lənir və nəticədə xalq belə hakimiyyətin rəhbər rolunu qəbul edir. Rəsmi hakimiyyətin qanuniliyinin cəmiyyət, xalq tərəfindən etiraf olunması onun köklü xarakteristikasıdır. Eyni zamanda siyasi hökmranlığın əsas tiplərinin, hakimiyyətin həyata keçirilməsinin xarakteristikasını da açıqlamaq lazımdır. Müasir siyasi elmdə hökmranlıq tiplərinin müəyyənləşdirilməsinin banisi Maks Veber hesab olunur. Veberə görə, hakimiyyətin həyata keçirilməsinin üç başlıca-leqal, ənənəvi və harizmalı tipləri vardır. Hakimiyyətin leqal (hüquqi, formal möhkəmləndirilməsi) tipi təşəkkül tapan hakimiyyət münasibətlərinin tərəflərinin rəşional və məqsədyönlü fəaliyyət ilə bağlıdır. O, şəxsiyyətin tabeçiliyi ilə deyil, məhz qanunların müəyyən edilməsi ilə səciyyə lənir, formal-hüquqi başlanğıca əsaslanır, səriştə liliklə və xüsusi peşəkarlıq hazırlığı ilə fərqlənən bürokratik idarətmə ilə bağlıdır. Qərb nəzəriyyəçiləri 79 adətən leqal hakimiyyəti sabit demokratik təsisatlara və plüralist xarakterə malik olan cəmiyyətin praktikası ilə əlaqələndirirlər. Hökmranlığın ənənəvi tipinin əsasını siyasətin subyektlərinin ənənəvi fəaliyyəti təşkil edir. Hakimiyyətin həyata keçirilməsinin belə tipi hər şeydən əvvəl, ənənəvi mövcud olan qaydaya və hakimiyyətə inama istiqamətlənir. Bu tip hakimiyyət patriarxal idarətmə strukturunun üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyətə aid edilir. Hakimiyyətin harizmalı tipi affektli (qeyri-təbii) fəaliyyətə əsaslanır və qeyri-adi şəraitdə inkişaf edən cəmiyyətlər üçün səciyyəvidir. O, mahiyyət etibarilə nüfuz hakimiyyətidir. Hakimiyyətin həyata keçirilməsinin bu tipinə, hər şeydən əvvəl, ictimai inkişafın keçid və ya dönüş mərhələlərində, inqilabi dəyişikliklər, dərin və mürəkkəb sosial-siyasi islahatlar, milli müharibələr dövründə təsadüf olunur. Siyasi elmdə siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsinin digər təsnifatı da təklif edilir: demokratik, avtoritar, totalitar, antaqonist cəmiyyətlərdə müvafiq siniflərin hökmranlığı və s. Siyasi elmdə “legitimlik” anlayışı heç də onun “qanuniliyinin” hüquqi şərhə mənasında başa düşülmür. Siyasi mənada legitimlik hakimiyyətin vətəndaşlar tərəfindən müdafiəsi və etirafı kimi başa düşülür. Bu halda legitimlik idarə edənlərin idarə olunanların əksəriyyəti tərəfindən təsdiqlənməsi, qəbul olunmasıdır, legitimliyin əldə edilməsi isə üzərində hakimiyyətin həyata keçirildiyi insanlar tərəfindən müdafiə olunmasıdır. Bunu legitimlik anlayışının terminoloji mənası da təsdiqləyir. Legitimlik termini latın dilində legitimus sözündən götürülüb, qanuni mənasını ifadə edir. Hakimiyyətin legitimliyi məsələsini ilk dəfə elmə alman politoloqu M. Veber gətirmişdir. Siyasi hakimiyyətin legitimliyi xeyli dərəcədə siyasi liderin, dövlət

xadimlərinin fəaliyyətinin xarakteri ilə bağlıdır.Ölkə başçısı legitimliyin təminatçısı kimi çıxış etməlidir.Belə olan təqdirdə hakimiyyətin rasionallığı və ölkədə sabitliyin qərarlaşması üçün zəmin yaranmış olar.Legitimləşmənin obyektini bir qayda olaraq, dövlət və onun orqanları, siyasi rejim, 80 həyata keçirilən siyasi və iqtisadi islahatlar və s. təşkil edir.Legitimləşmənin liberal və praqmatik tərəfləri vardır.Liberal (demokratik) görüş ondan ibarətdir ki, yalnız elə hakimiyyəti təsdiqləmək lazımdır ki, o, demokratik qaydalar əsasında formalaşmışdır.Praqmatik nöqtəyi-nəzərə görə, hakimiyyətin legitimliyi probleminə başlıca cəhət onun formalaşması qaydaları yox, məhz hakimiyyətin cəmiyyətdəki situasiyanı idarə etmək qabiliyyətidir.Onun vəzifəsi sabitlik vəziyyətini saxlamaqdan, effektiv fəaliyyətdən ibarətdir. Siyasi ədəbiyyatda hakimiyyətin legitimliyinin təmin edilməsinin üç səviyyəsi fərqləndirilir: ideoloji, struktur və personallaşdırma (şəxsləndirmə). İdeoloji səviyyə hakimiyyətin cəmiyyətdə nəzərə çarpan ədalətə aid təsəvvürə uyğun gəlməsinə, vətəndaşların idarəedənlərin peşəkarlığına inam ölçüsünə, eləcə də hakimiyyətin obyektinin (vətəndaşların) onun daşıyıcıları, subyektini ilə eyniləşdirilməsinə əsaslanır. Məsələn, keçmiş SSRİ-də işlədilən belə bir şüar həmin eyniləşdirməyə misal ola bilər: “Xalq və partiya ayrılmazdır”. Struktur səviyyə-adət halını almış hakimiyyət orqanlarının formalaşması qaydasının mövcud qaydalara əsaslanması ilə bağlıdır, bu, bütövlükdə hakimiyyətə inama istiqamətlənir.Sabit dövlət təsisatlarının fəaliyyəti, seçki prosesi qaydalarının dəyişməzliyi vətəndaşlar tərəfindən hakimiyyətin müdafiə olunmasına əsas yaradır. Personallaşdırma(şəxsləndirmə) səviyyə-hakimiyyətin mövcud təsisatlarının bəyənilməsinəyox, məhz konkret surətdə hakimiyyətdə olan şəxslərə əsaslanır.Bu sistem nəticəsində hakimiyyət liderlə eyniləşdirilir, hakimiyyətin etiraf olunması isə insanların şüurunda şəxsi seçimlə və şəxsi siyasi idealla əlaqələndirilir. Hakimiyyətin həyata keçirilməsinin ən mühüm nəzəri və praktiki problemi hakimiyyətin bölünməsi problemdir. Hakimiyyətin yayılması, onun strukturu hakimiyyətin bölünməsi 81 (üfqi) və mərkəzlə yerli orqanlar arasında hakimiyyətdən istifadə edilməsi (şaquli bölgü) hüququ ilə bağlıdır.

<https://anl.az/el/Kitab/2019/04/cd/Azf-307607.pdf>

<https://anl.az/el/Kitab/2015/Azf-272745.pdf>

Mövzu 4-Siyasi lider və siyasi liderlik

- **Siyasi liderliyin meydana çıxması**
- **Liderlik anlayışı**
- **Formal və qeyri formal liderlik**

Siyasi lider sadəcə olaraq, yalnız siyasi proseslərə rəhbərlik edən, cəmiyyətin idarə olunması funksiyasını həyata keçirən, siyasi təşkilatları tənzimləyən insan deyildir. Siyasi lider o şəxsdir ki, hadisələrin gedişini və siyasi proseslərin istiqamətini dəyişdirmək qabiliyyətinə malikdir. Bu səbəbdən də hər bir baş nazir, siyasi partiyanın rəhbəri, parlament üzvü, hökmdar siyasi lider səviyyəsinə yüksəlmişdir. Siyasi liderlər cəmiyyətdəki siyasi prosesləri fəallaşdırırlar. Onlar cəmiyyətin tarixi inkişaf gedişini müəyyən edən proqram irəli sürürlər. Siyasi liderlərin təzahürü və fəaliyyəti çoxcəhətli mahiyyət daşıyır. Onun meydana çıxması, fəaliyyəti və davranışı, hər şeydən əvvəl, obyektiv və universal hadisədir. Siyasi liderə olan ehtiyac ondan irəli gəlir ki, insanların birgə fəaliyyətinin bütün növləri təşkilatçılıqdan, qarşıya qoyulan məqsədlərin reallaşmasının rəşional vasitələrindən xeyli asılıdır. Həmin funksiyaları yalnız nüfuza, yüksək fəallığa və enerjiyə malik olan insanlar həyata keçirirlər. Siyasi liderin fəaliyyətinin universallığı 76 isə onunla müəyyənleşir ki, insanların, qrupların, təşkilatların və hərəkatların birgə fəaliyyətinin bütün növləri liderə ciddi ehtiyac duyur. Siyasi liderlik anlayışı siyasi lider anlayışı ilə sıx əlaqə kəsb edir. Siyasi liderlik liderlə tabelikdə olanın qarşılıqlı fəaliyyətinin çoxcəhətli və mürəkkəb mexanizmini əks etdirir. Liderlik anlayışının başlıca komponentləri bunlardır: şəraitə dəqiq, düzgün qiymətləndirmək qabiliyyəti, qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli yollarını və vasitələrini dürüst müəyyənleşdirmək; bu və ya digər qərarın həyata keçirilməsi məqsədilə insanların düşüncəsinə təsir göstərmək, onları səfərbər etmək, idarə edənlərin liderə şüurlu və könüllü tabeçiliyi və s. liderlik liderlə hər hansı qrupun, birliyin üzvləri arasında xüsusi mexanizmə malik olan qarşılıqlı fəaliyyətdir. Deməli, liderlik liderlə müqayisədə daha geniş anlayışdır. Liderliyin məzmununda formal və qeyri-formal liderlikdə öz əksini tapır. Rəhbərlik funksiyalarının təsisatlaşması formal liderlik anlayışında ifadə olunur. Formal liderlik müəyyən şəxsin mövcud təşkilatın üzvlərinə nüfuzlu təsirini mənalandırır. Qeyri-formal liderlik isə lider rolunu yerinə yetirməyə subyektiv

qabiliyyəti, hazırlığı və bacarığı səciyyələndirir; o, həm də qrup üzvlərinin, bu və ya digər şəxsin rəhbərlik etmək hüququna malik olmasını təsdiqləməsidir. Siyasi hakimiyyətin başlıca funksiyası bütövlükdə cəmiyyətə, ölkəyə, dövlətə və onun hər bir sferasına (siyasi, iqtisadi, sosial, mənəvi-ideoloji) rəhbərlikdən, onları idarə etməkdən ibarətdir. Bu funksiyanın konkret məqsədi cəmiyyətdə qayda yaratmağa, orada ayrı-ayrı təbəqələrin müxtəlif mənafeləri arasında meydana çıxan ziddiyyətlərin həllinə nail olmaqdır. Başlıca funksiyanın yerinə yetirilməsində hər bir siyasi hakimiyyət özünəməxsus vəzifələri, öz konkret proqramı, öz resursları və s. ilə fərqlənir. Eyni zamanda hər bir siyasi hakimiyyət özünün təşəkkül tapdığı andan etibarən, ölkənin konkret şəraitinə, iqtisadi və siyasi vəziyyətinə uyğun olaraq, bütövlükdə cəmiyyətin idarə olunmasının strategiya və taktikasını işləyib hazırlayır. Siyasi müxalifətə münasibətə xüsusi diqqət yetirilir, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə 77 münasibətdə konkret siyasət hakimiyyətin resurslarının və s. təmin olunması siyasəti işlənilib hazırlanır. İkinci funksiya birinci əsas funksiya ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Bu funksiya siyasi sistemin özünün optimallaşdırılmasından, onun təsisatlarını hakimiyyətə gələn qüvvələrin məqsədlərinə, vəzifələrinə və öz mahiyyətinə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Siyasi hakimiyyətin üçüncü funksiyası ölkədə sabitliyin təmin edilməsinə nail olmaqdır. Burada sabitliyin təmin olunması bilavasitə hakimiyyətin legitimliyindən, birsözlə, xalqın hakimiyyəti tanımasından asılıdır. Siyasi hakimiyyətin qeyd etdiyimiz bu funksiyaları qarşılıqlı əlaqədədir. Əlbəttə, siyasi hakimiyyət üç funksiya ilə məhdudlaşmır, onun digər əhəmiyyətli funksiyaları da vardır. Qeyd edək ki, hakimiyyətin strukturu özünəməxsus növlərə də malikdir. Hakimiyyətin bütün növləri onun resurslarına və cəmiyyət həyatının ayrı-ayrı sferalarına uyğun şəkildə təzahür edir. Siyasi ədəbiyyatda hakimiyyətin növləri sistemində iqtisadi, sosial, mədəni-informasiya və məcburetmə daha çox mənalandırılır. İqtisadi hakimiyyəti iqtisadi resurslar, müxtəlif maddi sərvətlər üzərində nəzarəti həyata keçirir. Bu hakimiyyət ilk növbədə siyasi hakimiyyətlə sıx əlaqədədir. Sosial hakimiyyətin fərqləndirici cəhəti isə ondan ibarətdir ki, ictimai həyatın digər sahələrində də nəzərə çarpır və iqtisadi hakimiyyətlə daha çox bağlılıq kəsb edir. İqtisadi hakimiyyətdən fərqli olaraq, sosial hakimiyyət sosial pillələrin statusun, vəzifənin, güzəştin və imtiyazların paylanması qabiliyyətidir. Hakimiyyətin digər əhəmiyyətli növü sayılan mədəni-informasiyanı fərqləndirən əsas cəhət odur ki, burada insanların idarə edilməsi intellektual qabiliyyətə, informasiyaya əsaslanır. Yəni mədəni-informasiya hakimiyyəti insanlar üzərində

biliklərə, informasiya və onların yayılması vasitələrinə əsaslanan hakimiyyət növüdür. Siyasi hakimiyyətin bu növü yalnız hökumətin fəaliyyəti barədə, cəmiyyətdəki vəziyyətlə bağlı obyektiv məlumat yaymaqla 78 mənalıdır, eləcə də cəmiyyət üzvlərinin ictimai şüuruna aldadıcı, çaşdırıcı təsir göstərmək qabiliyyəti ilə səciyyələnir. Siyasi hakimiyyətin məcburetə növü zorakılıq resurslarına əsaslanması və fiziki qüvvə tətbiq etmək vasitəsilə insanlar üzərində nəzarəti ilə fərqlənir. Məcburetə hakimiyyətinin siyasi hakimiyyətdə mühüm xüsusiyyətlərindən biri məhz dövlət tərəfindən açıq şəkildə güc tətbiq edilməsidir. İnsanın inkişafı ilə birlikdə təzahür edən, uzun və mürəkkəb təkamül yolu keçən və daim təkmilləşən hakimiyyətin təkamül prosesi müasir dövrdə davam edir. Cəmiyyət həyatında hər bir hadisə başlanğıca malik olduğu kimi siyasi hakimiyyətdə azad demokratik seçkilər nəticəsində və eləcə də əhalinin xeyli təbəqələri üçün faciəyə səbəb olan, milyonlarla insanın həyatı üçün təhlükə törədən hərbi çevrilişlə, qanlı inqilabla bağlı formalaşa bilər. İlk başlanğıcdan qanuna əsaslanan, cəmiyyətin özü və xarici dövlətlər tərəfindən rəsmən tanınan hakimiyyətə isə xalq başqa münasibət bəsləyir. Əvvəlcə bu cür səlahiyyət əldə edən hakimiyyət cəmiyyətlə siyasi hakimiyyətin qarşılıqlı münasibətlərində konsensusun yaranmasına istiqamətlənir və nəticədə xalq belə hakimiyyətin rəhbər rolunu qəbul edir. Rəsmi hakimiyyətin qanuniliyinin cəmiyyət, xalq tərəfindən etiraf olunması onun köklü xarakteristikasıdır. Eyni zamanda siyasi hökmranlığın əsas tiplərinin, hakimiyyətin həyata keçirilməsinin xarakteristikasını da açıqlamaq lazımdır. Müasir siyasi elmdə hökmranlıq tiplərinin müəyyənləşdirilməsinin banisi Maks Veber hesab olunur. Veberə görə, hakimiyyətin həyata keçirilməsinin üç başlıca-leqal, ənənəvi və harizmalı tipləri vardır. Hakimiyyətin leqal (hüquqi, formal möhkəmləndirilməsi) tipi təşəkkül tapan hakimiyyət münasibətlərinin tərəflərinin rəşional və məqsədyönlü fəaliyyət ilə bağlıdır. O, şəxsiyyətin tabeçiliyi ilə deyil, məhz qanunların müəyyən edilməsi ilə səciyyələnir, formal-hüquqi başlanğıca əsaslanır, səriştəliliklə və xüsusi peşəkarlıq hazırlığı ilə fərqlənən bürokratik idarətmə ilə bağlıdır. Qərb nəzəriyyəçiləri 79 adətən leqal hakimiyyəti sabit demokratik təsisatlara və plüralist xarakterə malik olan cəmiyyətin praktikasına ilə əlaqələndirirlər. Hökmranlığın ənənəvi tipinin əsasını siyasətin subyektlərinin ənənəvi fəaliyyəti təşkil edir. Hakimiyyətin həyata keçirilməsinin belə tipi hər şeydən əvvəl, ənənəvi mövcud olan qaydaya və hakimiyyətə inama istiqamətlənir. Bu tip hakimiyyət patriarxal idarətmə strukturunun üstünlük təşkil

etdiyi cəmiyyətə aid edilir. Hakimiyyətin harizmalı tipi affektli (qeyri-təbii) fəaliyyətə əsaslanır və qeyri-adi şəraitdə inkişaf edən cəmiyyətlər üçün səciyyəvidir. O, mahiyyət etibarilə nüfuz hakimiyyətidir. Hakimiyyətin həyata keçirilməsinin bu tipinə, hər şeydən əvvəl, ictimai inkişafın keçid və ya dönüş mərhələlərində, inqilabi dəyişikliklər, dərin və mürəkkəb sosial-siyasi islahatlar, milli müharibələr dövründə təsadüf olunur. Siyasi elmdə siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsinin digər təsnifatı da təklif edilir: demokratik, avtoritar, totalitar, antaqonist cəmiyyətlərdə müvafiq siniflərin hökmranlığı və s. Siyasi elmdə “legitimlik” anlayışı heç də onun “qanuniliyinin” hüquqi şərhə mənasında başa düşülmür. Siyasi mənada legitimlik hakimiyyətin vətəndaşlar tərəfindən müdafiəsi və etirafı kimi başa düşülür. Bu halda legitimlik idarə edənlərin idarə olunanların əksəriyyəti tərəfindən təsdiqlənməsi, qəbul olunmasıdır, legitimliyin əldə edilməsi isə üzərində hakimiyyətin həyata keçirildiyi insanlar tərəfindən müdafiə olunmasıdır. Bunu legitimlik anlayışının terminoloji mənası da təsdiqləyir. Legitimlik termini latın dilində legitimus sözündən götürülüb, qanuni mənasını ifadə edir. Hakimiyyətin legitimliyi məsələsini ilk dəfə elmə alman politoloqu M. Veber gətirmişdir. Siyasi hakimiyyətin legitimliyi xeyli dərəcədə siyasi liderin, dövlət xadimlərinin fəaliyyətinin xarakteri ilə bağlıdır. Ölkə başçısı legitimliyin təminatçısı kimi çıxış etməlidir. Belə olan təqdirdə hakimiyyətin rasionallığı və ölkədə sabitliyin qərarlaşması üçün zəmin yaranmış olar. Legitimləşmənin obyektini bir qayda olaraq, dövlət və onun orqanları, siyasi rejim, 80 həyata keçirilən siyasi və iqtisadi islahatlar və s. təşkil edir. Legitimləşmənin liberal və praqmatik tərəfləri vardır. Liberal (demokratik) görüş ondan ibarətdir ki, yalnız elə hakimiyyəti təsdiqləmək lazımdır ki, o, demokratik qaydalar əsasında formalaşmışdır. Praqmatik nöqtəyi-nəzərə görə, hakimiyyətin legitimliyi probleminə başlıca cəhət onun formalaşması qaydaları yox, məhz hakimiyyətin cəmiyyətdəki situasiyanı idarə etmək qabiliyyətidir. Onun vəzifəsi sabitlik vəziyyətini saxlamaqdan, effektiv fəaliyyətdən ibarətdir. Siyasi ədəbiyyatda hakimiyyətin legitimliyinin təmin edilməsinin üç səviyyəsi fərqləndirilir: ideoloji, struktur və personallaşdırma (şəxsləndirmə). İdeoloji səviyyə hakimiyyətin cəmiyyətdə nəzərə çarpan ədalətə aid təsəvvürə uyğun gəlməsinə, vətəndaşların idarəedənlərin peşəkarlığına inam ölçüsünə, eləcə də hakimiyyətin obyektinin (vətəndaşların) onun daşıyıcıları, subyekti ilə eyniləşdirilməsinə əsaslanır. Məsələn, keçmiş SSRİ-də işlədilən belə bir şüar həmin eyniləşdirməyə misal ola bilər: “Xalq və partiya ayrılmazdır”. Struktur səviyyə-adət halını almış

hakimiyyət orqanlarının formalaşması qaydasının mövcud qaydalara əsaslanması ilə bağlıdır, bu, bütövlükdə hakimiyyətə inama istiqamətlənir. Sabit dövlət təsisatlarının fəaliyyəti, seçki prosesi qaydalarının dəyişməzliyi vətəndaşlar tərəfindən hakimiyyətin müdafiə olunmasına əsas yaradır. Personallaşdırma (şəxsləndirmə) səviyyə-hakimiyyətin mövcud təsisatlarının bəyənilməsinə yox, məhz konkret surətdə hakimiyyətdə olan şəxslərə əsaslanır. Bu sistem nəticəsində hakimiyyət liderlə eyniləşdirilir, hakimiyyətin etiraf olunması isə insanların şüurunda şəxsi seçimlə və şəxsi siyasi idealla əlaqələndirilir. Hakimiyyətin həyata keçirilməsinin ən mühüm nəzəri və praktiki problemi hakimiyyətin bölünməsi problemdir. Hakimiyyətin yayılması, onun strukturu hakimiyyətin bölünməsi 81 (üfqi) və mərkəzlə yerli orqanlar arasında hakimiyyətdən istifadə edilməsi (şaqli bölgü) hüququ ilə bağlıdır. Hakimiyyətin bölünməsi dövlətdə hakimiyyətin təşkili prinsipidir. Həmin prinsipə görə, qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti müxtəlif insanlar və dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bu baxımdan hakimiyyətin həmin qollarından biri özünə aid məsələlərin həllində digərinin səlahiyyətinə qarışa bilməz (Konstitusiyaya görə). Eyni zamanda hakimiyyətin qolları məsələləri qarşılıqlı nəzarətdə həll edirlər və özünə məxsus əks mövqedə dayanmaq sistemini yaradırlar. Hakimiyyətin bölünməsi ideyası ilk dəfə qədim dövrdə Siseron tərəfindən irəli sürülmüşdür. Siserona görə, dövlət daxildən vahid olmamalıdır, dövlət bölünən olmalıdır. XVII əsrdə İngiltərədə meydana gələn levellerlərin siyasi təlimində isə hakimiyyətin bölünməsi ideyası daha geniş inkişaf etdirilmişdir. Hakimiyyətin bölünməsi konsepsiyası XVII-XVIII əsrlərdə C. Lökk, Ş. Monteske, D. Medison tərəfindən formalaşdırılmışdır. Bu konsepsiyaya görə, hakimiyyətin bölünməsi dövlət tərəfindən idarəçiliyin daha effektiv həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Hüquqi dövlətin siyasi praktikasında demokratik cəmiyyət haqqında təsəvvür hakimiyyətin bölünməsi prinsipindən ayrılmazdır. Hakimiyyətin üç qola ayrılması hakimiyyətin vahid sisteminin yoxluğu kimi başa düşülməməlidir. Hakimiyyət bölgüsünün iki səviyyəsi mövcuddur: ümummilli (mərkəzi) və yerli. Mərkəzlə yerli orqanlar arasında aralıq səviyyələr ola bilər, məsələn, regional səviyyə. Bu halda region yəni vilayət, şəhər, ölkə hakimiyyətə malik olmaqla, konstitusiya ilə mərkəzi hakimiyyətin qəsdindən müdafiə olunur. Hakimiyyətin belə sistemi federal sistem adlanır. Əgər hakimiyyətin regional səviyyəsi yoxdursa və ya o, zəifdirsə, mərkəzdən asılıdırsa, onda hakimiyyətin bu cür sistemi unitar sistem adlanır. ABŞ, Hindistan, Rusiya federal

idarəetmə sisteminə malikdir. İngiltərə və Azərbaycan isə unitar sistemə malik dövlətlərdir. Qeyd edək ki, hakimiyyətin üç qolunun-icraedici, qanunverici və məhkəmə orqanlarının səlahiyyətinin normativ cəhətdən möhkəmləndirilməsinin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. Hüquqşünasların fikrincə, bu cür təhlil siyasi təsisatların (dövlətin, partiyaların, siyasi hərəkatların və s.) öz səlahiyyətləri çərçivəsində bir-birindən asılılığına imkan yaratmır, bir-birinə nəzarət etməyi reallaşdırır, hakimiyyətin bütövlükdə onun hər bir qolunun əlində cəmləşməsinin qarşısını alır və demokratiya üçün təhlükəni aradan qaldırır. Hakimiyyətin bölünməsi konsepsiyasının nümayəndələri hakimiyyət orqanları sistemində parlamentə daha çox üstünlük verirlər və qeyd edirlər ki, icraedici hakimiyyətlə məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyətinin həddini yalnız ali qanunverici təsisat (parlament) müəyyən etməlidir. Hazırda dünya ölkələrinin xeyli hissəsində hakimiyyətin bölünməsi sistemini fərqləndirən xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, vətəndaşların müəyyən hissəsi, məsələn, orduda, məhkəmədə fəaliyyət göstərən dövlət qulluqçuları qanunvericilikdə əksini tapan qaydaya əsasən parlamentə seçilmək hüququndan məhrumdurlar. Avropanın demokratik dövlətlərində, eləcə də ABŞ-da hakimiyyətin bölünməsi sistemində məhkəmə hakimiyyəti əhəmiyyətli rol oynayır. Məhkəmə hakimiyyəti qanunverici və icraedici orqanların fəaliyyətində qanunçuluğa əməl edilməsinin real təminatçısıdır. Eyni zamanda qanunverici təsisatla icraedici təsisat arasında mürəkkəb və çətin həll edilən ziddiyyətlər olduqda məhkəmə hakimiyyəti ədalətli və obyektiv münsif kimi çıxış edir. Müasir siyasi ədəbiyyatda siyasi liderlik probleminə böyük diqqət yetirilir və bu problem şəxsiyyətin siyasətin subyektivi kimi öyrənilməsi ilə bağlıdır. Liderlik sosial həyatda ümumi fenomen kimi çıxış edir. O, hər yerdə, insanın həyat fəaliyyətinin bütün növlərində: sahibkarlıq sferasında və dini sahədə, partiyaların və həmkarlar ittifaqının fəaliyyətində, dövlət müəssisələrində və qeyriformal təşkilatlarda, ailə həyatında və kütləvi fəaliyyətdə mövcuddur. Liderliyin müxtəlif təzahürləri arasında öz əhəmiyyətinə görə, siyasi liderlik daha çox fərqləndirilir və bu səbəbdən də onun mahiyyətinin aydınlaşdırılmasına siyasət adamları xüsusi diqqət yetirirlər. İngilis dilində “leader” sözündən götürülən “lider” anlayışı aparıcı, başqa insanları idarə edən, onlara təsir göstərən anlamını ifadə edir. Liderlik şəxsiyyətin qrupa, təşkilata, cəmiyyətə və ya onun böyük hissəsinə daim prioritet təsiridir. Bu anlayış liderlə idarə olunanların qarşılıqlı münasibətlərinin mürəkkəb mexanizmini əks etdirir. Liderlik anlayışının başlıca tərkib hissələrinə liderin situasiyanı dəqiq qiymətləndirmək,

qarşıda duran vəzifələrin düzgün həllini müəyyənləşdirmək, hər hansı qərarın yerinə yetirilməsi ilə bağlı insanların səfərbərliyi məqsədilə onların zəkasına və enerjisinə təsir göstərmək qabiliyyəti aiddir.Siyasi liderliyi liderliyin müxtəlif növləri arasında fərqləndirən cəhət onun hakimiyyət fenomeni ilə sıx əlaqə kəsb etməsidir.O, hakimiyyətin xüsusi növü kimi çıxış edir və buna görə də son dərəcə geniş xarakter daşıyır.Siyasi liderlik insanların siyasi fəaliyyətinə şəxsi təsir göstərmək qabiliyyətini idarə etməklə, qrupda, təşkilatda, cəmiyyətdə sosial-siyasi və psixoloji qarşılıqlı münasibətlər və oriyentasiya sistemi ilə şərtlənir.Liderlik insanların birgə fəaliyyətinin təşkilinin obyektiv qanunauyğunluğudur.Müasir politoloji ədəbiyyatda liderlik anlayışının məzmunu müxtəlif mövqelərdən araşdırılır.Bu anlayışın müəyyənləşdirilməsində L.Edinqer, V.Amelin, C.Oppenheymer, M.Veber və rus politoloqları V.P.Puqaçev, A.İ.Solovyev mühüm rol oynamışlar.Rəhbərlik baxımdan siyasi liderlər avtoritar, totalitar, liberal, demokratik və s. liderlərə ayrılırlar. Hazırda bütövlükdə iki idarəetmə metoduna-demokratik və avtoritar idarəetməyə diqqət yetirilir.Demokratik siyasi lider insanların ləyaqətinə və şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşır, onların uğurlar əldə etmələri üçün maksimum imkanlar yaratmağa çalışır.Belə liderlər tənqiddən ehtiyat etmir, insanlara xeyirxah münasibət bəsləyir, mənafelərin ümumiliyi üçün şərait yaradır. Avtoritar siyasi lider isə qeyri-demokratik idarəetmə üsullarına meyl edir, tənqiddə yol vermir, güc tətbiq etməyə əsaslanır.Hər bir siyasi lider onu müdafiə edən və ona bilavasitə yardım göstərən, fikirləri və siyasi proqramı ilə razılaşan insanlar qrupu ilə bağlıdır. Həmin insanlar siyasi liderin yaxın əhatəsini təşkil edirlər.Qeyd edək ki, siyasi prosesin inkişafı üçün böyük siyasi xadimin şəxsiyyətinə pərəstiş xüsusi təhlükə törədir.Şəxsiyyətə pərəstiş bir nəfərin rolunu həddindən artıq şişirtmək, onun fəvqəltəbii keyfiyyətlərə malik olduğunu iddia etmək, tarixi prosesin inkişafını onun həlledici təsiri ilə əlaqələndirməkdən ibarətdir.Onun əsasında bütövlükdə hakimiyyətə pərəstiş dayanır.

<https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/political-leadership>

[https://www.anl.az/download/meqale/xalqqazeti/2019/iyul/663952\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/download/meqale/xalqqazeti/2019/iyul/663952(meqale).pdf)

Mövzu 5- Siyasi elita

- **Elita anlayışı**
- **Elitanın məzmunu və funksiyaları**
- **Elita və neolita nəzəriyyələri**

Müasir siyasi elmdə cəmiyyətdə elitanın mövcudluğu məsələsi birmənalı qəbul olunur. Elitologiyaya öyrənilmə obyektini kimi politologiya, sosiologiya, tarix və psixologiya sahəsində rast gəlinir. Əgər əvvəllər politoloji tədqiqatlarda “liderlikdən”, “xalq kütlələrinin rolundan” danışılırdısa, indi aparıcı rolunu elita oynayır. Bu bir faktır ki, real siyasi proseslər cəmiyyətin inkişafı üçün vacib siyasi qərarlar qəbul edən, hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirən azlığın - elitanın əlindədir. Amma politoloqların bəziləri “elita” terminini elmi saymırlar. Və fikirlərini belə əsaslandırırırlar ki, əgər bu termin hakim sinfi bildirirsə, heç bir yeni məzmun kəsb etmir. Yəni əgər onun köməyi ilə cəmiyyətin sinif təbəqələşməsi səthi elita-kütlə haçalanması ilə əvəzlənsə, doğru deyil, çünki hakim yuxarı təbəqənin cəmiyyətin sinif sturukturu ilə, sosial-siyasi sistemin hakimiyyəti ilə əlaqəsini inkar etmir. Elita probleminə elmi-konseptual yanaşma Siyasi plüralizm nəzəriyyəsinin bəzi tərəfdarları bu terminin əleyhinə çıxırlar. Onlar elita anlayışının az mütəşəkkil cəmiyyətlər barəsində işlədilməsini mümkün sayır, “sənaye”, xüsusən də “postsənaye” cəmiyyətinin siyasi sisteminin təhlili üçün məqbul hesab etmirlər. Hazırkı dövrdə idarə edən azlıq və idarə olunan çoxluğun cəmiyyətdə düzgün bölgüsü haqqında çoxlu müxtəlif konsepsiyalar mövcüddür. Bununla bərabər daim ironik yanaşmalar da mövcud olub. Həmçinin, bu yanaşmalarda aşağıdakı bədbin proqnozlar da yer alır: -real həyatda elita hakimiyyətin yüksək səviyyəsində yerləşir və kütləni siyasətə buraxmır. -hakim elita vəzifəni özünə hakimiyyət, vətəndəşlik və şöhrət qazanmaq üçün istifadə edir. -elita ilə kütlə arasında böyük fərqlər var. Bu fərqləri aşmaq praktik olaraq mümkün deyil. Qeyd edək ki, hakimiyyətin idarə olunan və idarə edənlərə bölünməsinin qarşısının alınması problemi çox qədimlərdə deyilmişdir. Bu ideya ilə çıxış edənlərlə bağlı Konfutsi, Platon, Makiavellinin adını çəkmək yetərlidir. Amma o dövrdə bu ideya özünə sosial dayaq tapmamışdır. İlk klassik elmi konsepsiyaları XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Qaetano Moska,

Vilfredo Pareto, Robert Mihels işləyib hazırlamışdı. Onların əsərlərində elitanın keyfiyyətləri, seçilmə kriteriyaları və formaları, elitadaxili qarşılıqlı münasibətlər və kütlə ilə olan ünsiyyətləri, onun bilavasitə cəmiyyətdəki rolu xarakterizə olunur. Onlar istənilən cəmiyyətdə elitarlığın, onun idarə edən azlığa və idarə olunan çoxluğa bölünməsinin qaçılmaz olduğunu bildiriblər. Qeyd ediblər ki, hakimiyyət elitaya məxsusdur çünki o, xüsusi keyfiyyətləri ilə seçilir. Belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, elita cəmiyyətin yüksək idarəçilik istedadına malik qrupudur. Elita yüksək idarəçilik keyfiyyətinə malik, əsasən təbii seçilmiş şəxslərin nəticəsində yaranır. Elita nəzəriyyəsinin vətəni İtaliya hesab etmək olar. Burada bir-birindən asılı olmayaraq Q. Moska və V. Pareto cəmiyyətin elitarlığı konsepsiyasının əsasını qoymuşdular. Siyasi elita anlayışının ilk elmi izahını isə Q. Moska vermiş, elitani "daha məhsuldar və xüsusi insan qrupu" kimi təyin etmişdir. O, yazırdı: "İnsanlığ tarixi - bu tez-tez dəyişən elita tarixidir, biri yüksələrkən digəri enişə keçir". Həmçinin, bunun səbəbini elitanın psixologiyasının dəyişməsində görürdü.

Ona görə də bu, psixoloji yanaşma adlanırdı. R. Mihells isə elita probleminə hakimiyyəti və onun təşkilatlanma prinsipini qabardırdı. Adı çəkilən alimlər makiavellist məktəbin nümayəndələri hesab edilirdi və bu məktəb elitaya yanaşmada realıq baxımından aşağıdakıları təsdiq edirdi: - istənilən cəmiyyətə elitarlıq xasdır. - elita xüsusi siyasi və təşkilati keyfiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Sonrakı müxtəlif fərqli nəzəri yanaşmalarda isə X. Orteqa-i-Qasset, A. Toynbi, Y. A. Şumpeter, K. Mannqeym, Ç. R. Mills, Q. Lassuel və başqaları iştirak etmişlər. Onların da fikirlərindən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, kütlə elitanın hakimiyyət hüququnu və onun legitimliyini tanıyır. Odur ki, elita bir-birini hakimiyyət uğrunda mübarizə zamanı əvəzləyir, çünki heç bir qüvvə hakimiyyəti könüllü təhvil verməyə müncər olunmayıb. Bu baxımdan demokratiyanı da seçkilər zamanı hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən namizədlərin rəqabət meydanı hesab etmək mümkündür. Əslində elitanın formalaşması demokratiyanın prinsiplərinə zidd deyil. Məhz bu baxımdan elita hökmranlıqla yox, bilavasitə kütləni seçkilərdə qazandığı könüllü razılıq əsasında idarə etməlidir. Müasir dövrdə elita nəzəriyyəsinin müxtəlif istiqamətləri mövcüddür. Elitanın "Dəyər", "Demokratik elitizm", "Plüralist elita", "Solliberal elita nəzəriyyəsi" və s. elitanın müasir nəzəriyyələri hesab olunurlar. Bu nəzəriyyələrin hər biri xüsusi siyasi əhəmiyyət kəsb etdiyindən siyasi elitanın öyrənilməsi də xüsusi aktualıq kəsb edir. Ümumiyyətlə, siyasi elita hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirən, cəmiyyət həyatı üçün vacib qərarlar qəbul edən imtiyazlı

qrupdur. Müasir cəmiyyətlər daxili ictimai-siyasi bətni müxtəlif diferensial quruluşlu, amma inteqratif siyasi elita ilə xarakterizə olunur. Siyasi elita bütün cəmiyyətlərə və dövlətlərə xasdır. Onun varlığı aşağıdakılarla şərtlənir: 1) İnsanların psixoloji və sosial qeyri-bərabərliyi, onların siyasi həyatda qeyri-bərabər imkanları, istəkləri və fəaliyyətləri; 2) Qanuni əmək bölgüsü, hansı ki, pəşəkar əmək tələb edən, əməyin effektivliyini təmin edən şərait kimi; 3) İdarəçiliyin yüksək ictimai əhəmiyyəti və onun stimullaşdırılması;

Elitanın hakim funksiyaları: hakim elita, yoxsa siyasi elita? Siyasi elita hakimiyyətin əsasına malik insanlar qrupudur. O, mürəkkəb quruluşa və daxili müxtəlifliyə malikdir. Siyasi elitanın daxili bölgüsü şərti olaraq hakim funksiyaların həcmindən asılıdır. Verilmiş şərt əsasında aşağıdakı növ və ya səviyyələr fərqlənir: yüksək, orta, inzibati. Yüksək siyasi elita özündə qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin yüksək vəzifələrini tutmuş rəhbərlər (birbaşa prezidentin əhatəsi, baş nazir, parlament spikerləri, hakim partiya rəhbərləri, parlamentdəki siyasi fraksiyalar) da xildir. Orta siyasi elita çoxlu sayda seçilmiş vəzifəli şəxslərdən: parlamentarilərdən, senatorlardan, deputatlardan, qubernatorlardan, icra hakimlərindən, müxtəlif siyasi partiyaların liderlərindən, ictimai-siyasi hərəkət rəhbərlərindən, seçkiyə dair birliklərin rəhbərlərindən ibarət olur. İnzibati elita (buna bürokratik elita da deyilir) - bu dövlət məmurlarının yüksək təbəqəsidir. Hansı ki, nazirliklərdə, departamentlərdə yüksək vəzifələr tuturlar. Siyasi elitanın sosial taleyi ilk öncə yerinə yetirdiyi funksiyalardan asılıdır. Onlar müxtəlif, mürəkkəb və təbii ki, böyük məsuliyyət deməkdir. Məhz məsuliyyət belə bir sual ətrafında düşünməyi vadar edir ki, siyasi elitanın funksiyası nəyə əsaslanır? Cavab cox asan görünə bilər. Siyasi elitanın funksiyalarının mahiyyəti və sərhədləri ölkə konstitusiyası ilə təyin olunur. Belə ki, ölkələrdə siyasi hakimiyyətin siyasi stabilliklə xarakterizə olunan legitimliyi yaranır. Ancaq real həyatda konstitusiya və real hakimiyyət arasında ayrılıq hec də az deyil. Belə vəziyyət minimum iki halda yaranır: birincisi, ölkədə siyasi vəziyyət dəyişəndə (keçid dövrü) və bu dəyişikliklər konstitusiyada öz əksini tapmayanda. İkincisi, konstitusiyadan imtina edəndə. Məsələn, SSR-i konstitusiyasında hakimiyyət sovetlərə məxsus olsa da real siyasi mənzərə bunu təsdiq etmirdi. Qeyd olunan hallar siyasi elitanın yerinə yetirdiyi konkret funksiyaların öyrənilməsində vacib hesab olunur. Bu funksiyalar yetərincə çoxdur. Onlardan ən vacibləri: strateji, kommunikativ, təşkilati, inteqrativ. Deyilən funksiyalardan birinci yerdə strateji funksiya durur. Onu mahiyyəti ictimai inkişafı

təmin edən siyasi fəaliyyət proqramları, strategiya və taktikaların hazırlanmasıdır. Burada cəmiyyətin radikal dəyişim tələbatına uyğun yeni ideyalar, strategiyalar, islahatların keçirilməsi üçün konsepsiyalar yaranır. Strateji funksiya tam mənada siyasi elitanın yüksək səviyəsində, yəni parlamentarilər, nazirlər kabinetinin üzvləri, ekspertlər, məsləhətçilər, prezident köməkçisi tərəfindən reallaşdırıla bilər. Strateji elitanın uğurlu şəkildə reallaşdırılması yalnız siyasi kursun hazırlanması zamanı cəlb olunmuş kadrların keyfiyyəti ilə təyin olunmur. Bu, həm də ölkənin ictimai fikrindən və bu fikirlərin siyasi qərarların qəbulundakı əksolunma və ziyyətindən asılıdır. Şübhəsiz, söhbət siyasi elitanın kommunikativ növündən gedir. Bu növün başlıca məqsədi siyasi proqramlarda əhəlinin müxtəlif təbəqəsinin sosial qruplarının maraq və tələbatlarının nə dərəcədə öz əksini tapdığını və praktik fəaliyyətdə reallaşdırıldığını izləməkdir. Bu funksiyanın ən mühüm üstünlüyü müxtəlif sosial cəmiyyətlərin əhvalını görmək və ictimai fikrin müxtəlif həyati məsələlərə görə dəyişməsinə tez və dəqiq reaksiya göstərməkdir. Müxtəlif sosial qruplarla sıx əlaqələr yaratmaq məqsədi ilə hər bir ölkədə siyasi elita təmsilçiləri müntəzəm olaraq ölkə daxilində səfərlər təşkil edirlər. Siyasi elitanın əsas funksiyalarından biri də təşkilati funksiya. Siyasi elita bütün dövrlərdə kütləni təşkilatlandırmaq ehtiyacı hiss etmiş və edəcəkdir. Potensial siyasi elita arasında daha effektiv odur ki, öz proqramının kütlələr tərəfindən dəstəklənməsinə nail olsun. Qeyd edildiyi kimi “hakim elita” anlayışı, siyasi elita anlayışından daha genişdir. Onu şərtləndirən əsas xüsusiyyətlər cəmiyyətdə yüksək dövlət vəzifələrində, siyasi strukturlarda, iqtisadiyatda, hərbi komplekslərdə və mədəniyyət sahəsində təmsil olunmasıdır. Çünki birbaşa siyasi idarəçilikdə iştirak etməsə də cəmiyyətin bu hissəsi öz pəşəkar sahələrində yüksək göstəricilərə və nəəliyyətlərə malikdirlər (4, s.50). Siyasi elitadan fərqli olaraq, hakim elita özündə iqtisadi, mədəni, ideoloji, elmi, informasiya və hərbi elitanı birləşdirir. İqtisadi elita iri kapital sahibkarlarını özündə birləşdirən sosial təbəqədir. İqtisadi elitanın qəbul etdiyi qərarlar, insanların həyatına hakimiyyətin verdiyi qərarlarından heç də az təsir göstərmir. Mədəni elita daha nüfuzlu və tanınmış incəsənət xadimlərini, ədəbiyyat nümayəndələrini, yaradıcı şəxsləri özündə birləşdirir. Elmi elita intellektual elitanın daha istedadlı hissəsini özündə birləşdirir. Onun rolu elm və texnikanın inkişafı ilə təyin olunur. Hərbi elita-hakim elitanın əsas hissəsidir. O, cəmiyyətin həyatında və siyasi proseslərdə mühim rol oynayır. Baxmayaraq ki, hərbi elitaya müstəqil qrup kimi baxılmır, hər halda

onun bir hissəsi siyasi elitaya aid olur. Qeyd olunmalıdır ki, siyasi elitanın təsir dərəcəsi siyasi rejimin xarakterindən, ölkənin hərbişdirilmə səviyəsindən asılıdır.

1. Mövzu 6- Dövlət başlıca siyasi təsisatdır

- 1. Dövlətin mənşəyi və mahiyyəti**
- 2. Dövlətin xüsusiyyətləri və funksiyaları**
- 3. Dövlət idarəçiliyinin formaları**
- 4. Hüququ dövlət və vətəndaş cəmiyyəti**

Dövlət cəmiyyətin siyasi sisteminin mərkəzi elementi, siyasi hakimiyyətin başlıca daşıyıcısı kimi çıxış edir. O, siyasi fəaliyyətin və siyasi münasibətlərin başlıca subyekti və eləcə də əsas obyektidir. Dövlət yarandığı andan etibarən cəmiyyətin həyatına qarşılıqlı sinfi münasibətlərin və ziddiyyətlərin tənzimlənməsində, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasında böyük rol oynayır. Bu səbəbdən də fəlsəfi, sosioloji, politoloji ədəbiyyatda dövlət probleminin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Dövlət siyasi elmin ən fundamental problemlərindən biridir. Dövlətin mənşəyi və mahiyyəti, cəmiyyətlə dövlətin nisbəti, dövlət aparatının fəaliyyəti, şəxsiyyətin və dövlətin qarşılıqlı münasibətləri məsələsinə dair müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Dövlətin tədqiqinə dair üç müxtəlif mövqe təşəkkül tapmışdır. 85

1. Siyasi fəlsəfi-antik ənənələrdən irəli gələn və dövləti ümumi işin həlli, cəmiyyətdə insanların birgə həyatının təmin edilməsi vasitəsi hesab edən istiqaməti (Aristotel, Russo və b).
2. Sinf cəmiyyətin siniflərə bölünməsinə və sinfi mübarizə vasitələrini doğuran görüşlər.
3. Hüquqi dövləti hüququn və qanunun mənbəyi kimi qəbul edən ideya istiqaməti. Dövlət məcburet mexanizminə, hüquqi sanksiyalara, xüsusi fəaliyyət aparatına əsaslanan cəmiyyətin siyasi sisteminin başlıca siyasi təsisatı, ümumi hakimiyyət orqanı kimi çıxış edir. Onun müəyyənləşdirdiyi başlıca xətt siniflərin və sosial qrupların mənafeələrinin uyğunlaşdırılmasından, istifadəsindən və reallaşdırılmasından ibarətdir. Digər siyasi

təsisatlardan fərqli olaraq, dövlət ümumilik kəsb edən əlamətə malikdir, elə buna görə də, o, nəinki xüsusi, partikulyar, eləcə də ümumi mənafeləri ifadə etməyə qadirdir. Dövlətin mənşəyi (genezisi) problemi həmişə geniş təhlil predmeti olmuşdur. Dövlət haqqında ilk təsəvvür hakimiyyətin ilahi mənşəyi ideyası ilə bağlıdır. Teokratik konsepsiyalarda o, “ilahi qüvvənin işi” kimi nəzərdən keçirilir. Qədim Şərqi və Yunan xalqlarının miflərində ali hakimiyyət nümayəndələrini ilahi mənşəyə malik olması göstərilirdi. Müasir dövrdə dövlətin ilahi mənşəyi məsələsi dinlərdə daha çox ifadə olunur. Patriarxal nəzəriyyə dövlətin meydana gəlməsini tayfa və qəbilələrin birləşməsinin təbii və üzvi nəticəsi kimi nəzərdən keçirir. Antropoloji nəzəriyyə Aristotelin əsərlərindən çıxış edərək dövlətin təzahürünü insanın ictimai təbiəti ilə əlaqələndirir. Aristotel iddia edirdi ki, insan ictimai (siyasi) və kollektiv varlıq kimi müəyyən birgəyaşayış formalarında mövcud ola bilər, həmin birgəyaşayış formalarından ən yüksəyi isə dövlətdir. Eləcə də Konfutsi dövləti böyük ailə hesab edərək, hökmdarları itaətdə olanlarla məhz bu cür qarşılıqlı münasibətlərə çağırırdı. 86 Əsasını ictimai müqavilə ideyası təşkil edən müqavilə nəzəriyyəsi tərəfdarları (T. Hobbs, C. Lokk, J. J. Russo) hesab edirdilər ki, dövlət insanlar arasında könüllü razılığın məhsuludur. XIX əsrdə işğal nəzəriyyəsi geniş yayıldı (L. Qumploviç, F. Oppenheymer). Həmin nəzəriyyəyə görə, dövlətin meydana gəlməsinin başlıca səbəbi kimi bəzi xalqların digərlərini işğal etməsi etiraf edildi. Eyni zamanda işğalçılıq müharibələrinin cəmiyyətdə sinfi münasibətlərin təşəkkülünə imkan yaratması və müəyyən dərəcədə dövlətin meydana gəlməsi prosesini şərtləndirməsi də qeyd olunurdu. Dövlətin mənşəyinə dair sosial-iqtisadi nəzəriyyə, eləcə də marksizm hesab edir ki, dövlətin təzahürünün başlıca səbəbi əmək məhsuldarlığının inkişafı prosesidir. Dövlət öz inkişafının ilk mərhələlərində ənənəvi formada çıxış etmişdir, adət və normalar əsasında kortəbii formalaşmışdır. Yəni dövlət genetik cəhətdən (mənşə etibarilə) cəmiyyətin tarixi inkişafının, onun differensiasiyasının və sinfi ziddiyyətlərin təzahürünün məhsuludur, funksional baxımdan o, cəmiyyətin bütövlüyünü təmin edir, hakim sinflərin-dairələrin mənafeyinin müdafiəçisidir, struktur nöqtəyi-nəzərdən hakimiyyətin fəaliyyətinin forma və üsullarını, idarəetmə aparatının xüsusiyyətlərini möhkəmləndirir. Dövlətin mahiyyətli əlamətlərinə siyasi kateqoriya olmaq etibarilə müəyyən ərazi və sərhədin mövcudluğu, onun əhaliyə, vətəndaşlara malik olması, ərazinin həcmi və əhalinin sayı, vergilərin yığılması, xüsusi məcburetmə aparatının və məmurların mövcudluğu aiddir. Dövlət elə xüsusi şəxslər təbəqəsindən ibarətdir ki, məhz hakimiyyəti öz

əlində mərkəzləşdirir. Siyasi hakimiyyət dövlət sayəsində və onun vasitəsilə suverenliyi, başqa sözlə, ölkə daxilində aliliyi və xaricdən qeyri-asılılıq kimi öz mühüm cəhətlərini reallaşdırır. Eyni zamanda dövlət ictimai həyatı tənzimləyən və hamı üçün məcburi xarakter daşıyan hüquqi yaradıcılıq, qanunların hazırlanması kimi çox mühüm funksiyaları yerinə yetirir. Bu təsisat cəmiyyətin bütün təşkilatlarının fəaliyyətini 87 qaydaya salır, həmin fəaliyyətin əsas formalarını, onun metodlarını, qeyri-dövlət orqanlarının səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir. Maks Veberin qeyd etdiyi kimi, zorakılıqdan qanuni istifadə edilməsi yalnız dövlətə xasdır. Beləliklə, dövlət cəmiyyətdə siyasi hakimiyyətin təşkili və həyata keçirilməsi formasıdır, o, xüsusi aparatın köməyi ilə fərdin və cəmiyyətin mövcudluğunun əsasını həqiqətən təmin edən spesifik siyasi təsisatdır. Dövlətin mahiyyətinin və başlıca parametrlərinin başa düşülməsi dövlətlə vətəndaş cəmiyyətinin nisbəti probleminin aydınlaşdırılmasına imkan yaradır. Bu problem mühüm siyasi əhəmiyyət kəsb edir, çünki onun həlli vasitəsilə ictimai həyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin real həcmi dərk edə bilərik, eləcə də vətəndaşın şəxsi həyatı sferasına dövlətin təsirinin həddini və imkanlarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Vətəndaş cəmiyyəti dövlətlə bərabər elə sosial məkanın bir hissəsinə təşkil edir ki, insanın həyat fəaliyyəti buradan sızılır. O, özündə qeyri-dövlət əlaqələrinin və muxtar fərdlərin münasibətlərinin məcmusunu birləşdirir. Vətəndaş cəmiyyəti sferasının ayrılığının başlıca meyarı özünü idarə və özünü təşkilin başlanğıcında inkişaf edən insanların qarşılıqlı sosial münasibətlərinin müəyyən sahəsinin dövlətdən ayrılmasıdır. Vətəndaş cəmiyyəti çərçivəsində formal-məhdudlaşdırma imkanları insanın həyat fəaliyyətinə birbaşa müdaxilə və onun siyasi-hüquqi tənzimlənməsi minimuma endirilir. Vətəndaş cəmiyyətinin əsasını fərdin iqtisadi azadlığı, iqtisadi və siyasi hakimiyyət arasındakı həddin müəyyənliyi, insanın həyat fəaliyyəti mənbələrinin müxtəlifliyi və iqtisadi seçim azadlığı təşkil edir. Vətəndaş cəmiyyətinin miqyası və hüdudu, onun inkişaf səviyyəsi xeyli dərəcədə dövlətdən asılıdır. Əgər demokratik dövlət şəxsi həyat fəaliyyəti formaları üçün əlverişli şərait yaradırsa, totalitar (avtoritar) dövlət isə, əksinə, vətəndaş cəmiyyətinin normal fəaliyyətinə mane olur, onu son dərəcə məhdudlaşdırır. Dövlətlə vətəndaş cəmiyyətinin prinsipial fərqi onların strukturunda ifadə 88 olunur. Əgər dövlət tabeçilik kəsb edərsə, vətəndaş cəmiyyəti isə tabeçiliyə malik olmayan xarakter daşıyır. Eyni zamanda dövlət və vətəndaş cəmiyyəti öz mövcudluq üsullarına görə də fərqlənirlər. Dövlət demokratik və eləcə də totalitar

(avtoritar) quruluşa malikdirsə, vətəndaş cəmiyyətinə isə daxilən demokratik dəyərlər aiddir. Cəmiyyətin siyasi sistemi vahid normativ dəyərlər əsasında təşkil olunan siyasi subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin məcmusudur. Siyasi sistemin özəyini təşkil edən dövlətin özü də geniş mənada insanlar arasındakı əlaqədir. Yeganə ali hakimiyyətə tabe olan siyasi birlikdir. Dövlət insanların davranışının məcburi surətdə tənzimlənməsini nəzərdə tutan və normalar sistemi əsasında idarə olunan təşkilatdır. Onun məqsədi ümumi mənafeyi və ümumi iradəni ifadə etməkdən, insan hüquqlarını və azadlıqlarını qorumaqdan ibarətdir. Müasir dövlət insanın ümumi hüquqlarını, başlıca sosial-siyasi və hüquqi dəyərləri təmin edən təsisatlı təsəvvür edilə bilməz. Siyasi birlik olmaq etibarilə dövlət vahid iqtisadi və mədəni məkan çərçivəsindədir. Eyni zamanda dövlət müasir dünya birliyi çərçivəsində mövcuddur və fəaliyyət göstərir. Dövləti cəmiyyətlə eyniləşdirmək olmaz. Çünki cəmiyyət dövlətə nəzərən daha geniş anlayışdır. Cəmiyyətin bir hissəsi olmaq etibarilə dövlət onun siyasi və sosial təşkili formasıdır. Yəni dövlət cəmiyyətin başlıca siyasi təsisatı olmaqla, insanlar arasında tarixən qərarlaşan siyasi, sosialsiyasi əlaqələr və hüquqi münasibətlər sistemidir. Dövlət normativ qaydalara və iqtisadi kompleksə malik olmadan müstəqil suveren dövlət ola bilməz. Məhz dövlət konkret məkan-zaman çərçivəsində mövcud olan kollektiv fenomendir. Beləliklə, dövlət milli və çoxmillətli qurumun yaratdığı və müəyyən ərazidə möhkəmlənən siyasi təsisatdır. Dövlətin formaları və tipləri çoxaspektlidir. Tarixi inkişafda təzahür edən bu müxtəliflik müasir dövrdə 200-dən artıq dövlətin mövcud olduğu dövrdə də nəzərə çarpır. Marksizmə görə, dövlətin təsnifatı üçün əsas və yeganə meyar onun sosial-iqtisadi, sinfi mənəvi-mahiyyəti götürülür. Bu baxımdan dövlətin quldarlıq, feodal, burjua, sosialist, eləcə də kapitalizmə və ya sosializmə keçid oriyentasiyalı tipləri müəyyənləşdirilir. Marksizmdən fərqli olaraq dövlətin tiplərinin təsnifatına formasialı münasibətlə yanaşı, sivil mövqedən yanaşma da diqqəti cəlb edir. Sivil yanaşmanın əsasını ictimai inkişafın mənəvi-əxlaqi və mədəni amilləri təşkil edir. Həmin amillər cəmiyyətin sosial və dövlət həyatına güclü təsir göstərir. Ali hakimiyyət təşkili üsuluna görə dövlət monarxiya və respublikaya bölünür. Müasir dövrdə dünya dövlətlərinin üçdə biri monarxiya formasında mövcuddur və bu ölkələrin əksəriyyəti də konstitusialı monarxiyadır. Monarxiyada dövlət başçısı irsi qaydada müəyyənləşir, monarxın seçilməsi heç bir dövlət orqanından və əhalidən asılı olmayaraq qərarlaşır. Konstitusialı monarxiyada hökmdarın hakimiyyəti

Konstitusiyaya ilə məhdudlaşdırılır. Böyük Britaniyada, Belçikada, Hollandiyada, İsveçdə, Norveçdə, Danimarkada, İspaniyada, Yaponiyada bu idarəetmə forması mövcuddur. Belə dövlətlərdə parlament və hökumət xeyli vəzifə həyata keçirir. Respublika quruluşlu dövlətlərdə dövlət hakimiyyətinin yüksək orqanlarının formalaşması seçkilər vasitəsilə baş verir. İcraedici hakimiyyətin başçısı sayılan prezidentin seçildiyi respublikalar (ABŞ, Fransa və b.) prezidentli respublika hesab olunurlar. Parlament tərəfindən formalaşdırılan icra hakimiyyətinin hökumətə məxsus olduğu respublikalar parlamentli respublikalar adlanır (İngiltərə, Almaniya, İtaliya və b.). Dövlət forması hakimiyyətin ərazi və sinfi-siyasi təşkilin xarici təzahürüdür və özündə üç elementi birləşdirir. Buraya ərazi quruluşu, idarəetmə forması və siyasi rejim aiddir. Dövlətin əlamətə görə iki başlıca forması-unitar, federativ və keçid forma olan konfederasiya fərqləndirilir. Unitar dövlət (unitar latın dilində “unis” sözündən götürülüb bir, vahid deməkdir) vahid konstitusiyaya və vətəndaşlığa ali hakimiyyətin vahid orqanları sisteminə malik olması və ölkənin 90 bütün ərazisində məhdudlaşdırılmayan fəaliyyəti ilə səciyyələnir. Unitar dövlət mono (vahid) milli dövlətdir. Belə dövlətlərdə əgər digər millətlərin nümayəndələri mövcuddursa, onların problemi muxtar birliklərin köməyi ilə həll olunur. Buraya Böyük Britaniya, İspaniya, Finlandiya və b. dövlətləri aid etmək olar. Belə dövlətdə bütün dövlət aparatının mərkəzləşdirilməsi həyata keçirilir və yerli orqanların nəzarəti altında birbaşa və yaxud dolayı yolla tətbiq edilir. Mərkəzi hakimiyyətin yerli orqanlar üzərində hansı nəzarəti həyata keçirməsindən asılı olaraq, mərkəzləşdirilmiş və yerli unitar dövlət fərqləndirilir. Eyni zamanda belə dövlətdə vahid məhkəmə sistemi həyata keçirilir, birkanallı vergi sistemindən istifadə edilir. Federasiya (latın dilində “fedus” sözündən götürülüb ittifaq, birlik anlamını ifadə edir) federal qanunvericilikdə nəzərdə tutulan məsələlərin həllində müəyyən müstəqillik səlahiyyətlərinə malik bir neçə dövləti və ya dövlət birlikləri (ştatlar, respublikalar, mahallar, kantonlar və s.) birləşdirən ittifaq dövlətidir. Onun ərazisi federasiya subyektlərinin ərazisindən ibarətdir. Lakin həmin subyektlər tam suverenliyə malik deyillər və federasiya tərkibindən çıxmaq hüququndan məhrumdurlar. Federasiyada dövlət aparatının iki səviyyəsi mövcuddur: federal ittifaq və respublika; burada palatalı federal parlament yaradılır, bu palatalardan biri federasiya subyektlərinin mənafeyini əks etdirir. Onun formalaşması üçün əhalinin sayından asılı olmayaraq, bərabər nümayəndəlik prinsipindən istifadə edilir. Federasiyalı dövlətdə ikili vətəndaşlıq mövcud ola bilər, amma buna

baxmayaraq federal qanunun federasiyasubyektlərinin qanunu üzərində aliliyi prinsipi məcburidir. Belə dövlətdə federasiyasubyektləri özünün məhkəmə sistemində malikdir, ikikanallı vergi sistemindən istifadə edilir: federal vergi və federasiyasubyektlərinə aid olan vergi. Bu cür dövlətdə başlıca məsələ ittifaqla federasiyasubyektləri arasında səlahiyyətlərin həddinin dürüst müəyyənləşdirilməsidir. Federasiyada ərazi inzibati əlamət (ABS) və 91 ya milli-ərazi əlaməti (keçmiş SSRİ), eləcə də qarışıq əlamət (indiki Rusiya) üzrə təşkil olunur. Ərazi federasiyası federasiyasubyektlərinin dövlət suverenliyinin xeyli dərəcədə məhdudlaşdırılması ilə səciyyələnir və onun federasiyadan çıxmaq hüququ yoxdur. Milli federasiya bir neçə millət və xalqın mövcudluğu ilə bağlıdır, bu federasiya ərazi federasiyası ilə müqayisədə böyük suverenliyə malikdir. Konfederasiya müstəqil dövlətlərin daimi və ya müvəqqəti ittifaqı olub, onların ümumi məqsədlərini təmin etmək üçün yaradılır. Konfederasiya özünün ümumi qanunvericilik, icraedici və məhkəmə orqanlarına malik deyildir. Onun üzvləri suverenliyini, vergi sistemini, ordusunu, vətəndaşlığı (məsələn, İsveçrə) saxlayır. Konfederasiyalar adətən uzun ömürlü olmur. O, ya dağılır, ya da federasiya şəklində təşkil olunur. Dövlət çoxsaylı funksiyalarının həyata keçirilməsini, cəmiyyətin siyasi cəhətdən idarə olunmasını peşəkar məmurlardan ibarət çoxsaylı dövlət aparatının vasitəsilə reallaşdırır. Ənənəvi olaraq, dövlət hakimiyyətinin üç başlıca qolu fərqləndirilir: ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif cür təşkil edilən və adlandırılan qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti. Bürokratiya (latın dilində bürostol, yunan dilində kratiyahakimiyyət deməkdir, yəni stol hakimiyyəti mənasını ifadə edir) icraedici hakimiyyətin mərkəzinin cəmiyyət üzvlərinin iradəsindən ayrılmasına əsaslanan korporativ idarə sisteminin iyerarxiyalı təşkilidir. O, dövlət aparatının strukturunda xüsusi qapalı mühiti təşkil edir. Bürokratiya praktiki olaraq özünü dövlətlə, öz mənafeyini isə dövlətin mənafeyi ilə eyniləşdirir. Onun üçün dövlət məsələləri dəftərxana məsələlərinə, dəftərxana işçiləri isə dövlət işçilərinə çevrilir. Bürokratiyanın yeganə ideologiyası vəzifəpərəstlik-mənsəbpərəstlikdir. Qərbi politologiyasında bürokratiya fenomeni Maks Veber tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir. Müasir ictimai praktikada dövlətin inkişafında iki aydın meyl müşahidə olunur. Bir tərəfdən, makroiqtisadi problemlərin həllində, mürəkkəbləşən bütün sosial və siyasi proseslərin tənzimlənməsində, 92 informasiya axının artmasında dövlətin rolu və əhəmiyyəti güclənir. Bütövlükdə bəşəriyyətin, sivilizasiyanın hazırkı inkişaf mərhələsində dövlətin fəal iştirakı

olmadan çoxsaylı problemləri həll etməyə kifayət qədər əsas yoxdur.Hər bir siyasi sistemin inkişafı ilə bağlı olaraq siyasi təsisat kimi dövlətdə təkamül prosesinə məruz qalır və təkmilləşir.Müasir dövlətin inkişafında ciddi əhəmiyyət kəsb edən bir sıra meyllər nəzərə çarpır.Dünya dövlətlərinin əksəriyyətinin inkişafında başlıca meyl onların əsil demokratik hüquqi dövlət yaradılmasına səy göstərmələridir.Bu cəhət Avropa ölkələrinin əksəriyyətinin konstitusiyasında öz əksini tapmışdır.Müasir demokratik dövlət, hər şeydən əvvəl, hüquqi mahiyyət kəsb edir.Hüquqi dövlətin müasir modeli nəinki keçmişə aid olan təcrübəni, eləcə də son illərin dəyəri hesab olunan demokratik prinsiplərin müəyyən hissəsini özündə əks etdirir.Bəs hüquqi dövlət deyəndə biz nəyi nəzərdə tuturuq? Fikrimizcə bu, cəmiyyətdə dövlət quruculuğu çərçivəsində xalqın suverenliyinin həyata keçirilməsinin hüquqi normasıdır. Yəni, hakimiyyət səlahiyyətləriBelə dövlətin prinsiplərinin ayrı-ayrı ölkələrdə həyata keçirilməsi müxtəlif formada təzahür edir.Müasir dünyada dövlətin inkişafında əhəmiyyətli yeni meyllərdən biri də dövlətin suverenliyinin demokratik baxımdan məhdudlaşdırılmasıdır.Məsələn, əvvəllər dünya birliyi tərəfindən hər hansı dövlətə müəyyən məsləhət verilməsi həmin dövlətin daxili işlərinə qarışmaq kimi başa düşülürdüsə, müasir dövrdə bir sıra problemlərin, xüsusilə bəşəriyyət üçün böyük təhlükə sayılan hərbi, nüvə, ekoloji, təhsil, əhalinin artımı və digər məsələlərin həllində lazım gələrsə, bu və ya digər dövlətin suverenliyinin məhdudlaşdırılması həyati zərurətə çevrilir.Eyni zamanda dövlətin müasir inkişafının ən yeni meyllərindən biri də iqtisadi və siyasi həyatın inteqrasiyasıdır. Məsələn, buraya Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olan dövlətləri və bu dövlətlərin Avropa parlamenti tipli xüsusi dövlətlərarası hakimiyyət orqanının yaradılmasını aid etmək olar.

<https://ru.scribd.com/document/731815386/Dovl%C9%99t-%C9%99razi-qurulu%C5%9Fu-v%C9%99-formalar%C4%B1>

Mövzu 7- Siyasi partiyalar və partiya sistemləri

- 1. Siyasi partiya siyasi təsisatların spesifik növüdür**
- 2. Siyasi partiyaların təsnifatı və funksiyaları**
- 3. Partiya sistemlərinin mahiyyəti və onların inkişaf meyilləri**

Siyasi partiya və partiya sistemi siyasi elmin mühüm tədqiqatobyektlərindən biridir. Müasir cəmiyyət həyatını partiyasız təsəvvür etmək çətindir. Bu fenomenin çoxölçülü olması ona dair müxtəlif təriflərin olması ilə bağlıdır. “Partiya ” anlayışı “hissə”, “ayrılıqda”, bütövün tərəfi, siyasi reallıq və siyasi sistem mənasını verir. Latın dilində “pars” hissə və “partire ” ayırmaq sözlərindən əmələ gəlir. Partiya anlayışı antik dövrdə işlədilsə də, ilk partiyalar XIII əsrdə İngiltərədə parlamentin yaranması ilə meydana gəlmişdir. Artıq XVIII əsrin sonlarından etibarən Avropada müasir tipli partiyalara yaxın olan siyasi təşkilatlar fəaliyyət göstərirdilər. Siyasi partiyalar XIX əsrə qədər formalaşmış və partiya termini bu dövrdə hakimiyyət daxilində rəqabət aparan və ya hakimiyyətə təsir göstərən siyasi qruplar kimi başa düşülmüşdür. Artıq XIX əsrin ortalarından başlayaraq, siyasi partiyalar özünün yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı. Birinci dünya müharibəsi illərində isə onlar dünyanın əksər dövlətlərində mühüm ictimai-siyasi hadisəyə, başlıca siyasi amilə çevrildilər. XX əsrin ortalarından başlayaraq (ikinci dünya müharibəsindən sonra) siyasi partiyalar dünyanın bir çox dövlətlərinin konstitusiyalarında təsbit olunmağa başladı. Dünyanın əksər dövlətlərində hazırda 100 siyasipartiyalar haqqında maddə həmin dövlətlərin konstitusiyalarında öz əksini tapmışdır. Siyasi elm daxilində siyasipartiyaları öyrənən sahə partiologiya adlanır. Müasir dövrdə partiologiyada siyasipartiyaların demokratiya ilə qarşılıqlı əlaqəsi ideyası qərarlaşmışdır. Siyasipartiyalar yarandığı ilk gündən ona münasibət birmənalı olmamışdır. Məsələn Frensis Bekona görə, partiyalar ictimai

münaqişələrin və qiyamların mənbəyidir. Tomas Hobbs isə belə hesab edirdi ki, partiyaların fəaliyyətinə yol verən hökmdarlar, əslində, öz düşməninə hasarına buraxırlar ki, bu da vətəndaşların rifahına ziddir. Partiyanın mahiyyətinə müxtəlif yanaşmalar olsa da, bunların arasında üç başlıca mövqe seçilir. 1. Partiyayı liberal ənənələrlə bağlayan və insan qrupları kimi başadüşən ideoloji doktrina (B. Konstan). Burada ənənəvi mövqedən partiyanın müəyyənləşdirilməsi seçki prosesi, namizədlərin irəli sürülməsi və peşəkar siyasi elitanın hazırlanması ilə əlaqələndirilir. 2. Siyasipartiyanın dövlət sistemində fəaliyyət göstərən təşkilat olmaqla, təsisatlı struktur baxımından başa düşülməsi (M. Dyüverje). Burada siyasipartiyanın mahiyyəti təşkilat aspekti ilə tükənmir; siyasipartiya ideya motivləri, doktrinalar və proqramlarla, ictimai rəyə təsir və s. ilə qovuşur. Siyasipartiyanın başa düşülməsinə təsisatlı yanaşmanın mütləqləşdirilməsi heç də siyasi birtərəfli deyildir, bu yanaşma tədqiqatçılıq münasibətində açıq şəkildə sinfi mübarizə nəzəriyyəsinə qarşı istiqamətlənir; 3. Siyasipartiyaların müəyyən siniflərin mənafeələrinin ifadəçisi kimi şərh (marksizm). Siyasi elmdə siyasipartiyanın müəyyənləşdirilməsinə fərqli yanaşmalar da diqqəti cəlb edir. Burada əsas diqqət siyasipartiyanın strukturunun xüsusiyyətlərinə, uzun müddətli mövcudluğuna, sosial sabitlik amillərinə verilir. Partiyanın çoxsaylı elmi tərifləri olsa da, bunlardan dördü əsas meyar kimi fərqləndirilir: 1. Hər bir partiya ideologiyanın daşıyıcısıdır və eləcə də dünyanı, insanı xüsusi tərzdə qiymətləndirmək qabiliyyətinə malikdir; 2. Partiya təşkilat olaraq siyasətin ən müxtəlif səviyyələrində insanların kifayət qədər uzunmüddətli birliyi; 3. Partiyanın məqsədi hakimiyyəti ələ almaqdan və həyata keçirməkdən ibarətdir; (yəni ona səs verməkdən fəal üzvlüyə qədər) 4. Bütünlüklə partiyalar özünün xalq tərəfindən müdafiə olunmasını təmin etməyə çalışır, yəni ona səs verməkdən fəal üzvlüyə qədər. Siyasipartiyanın çoxmiqyaslı olması onun mərkəzi, başlıcası isə yerli orqanlara malik olduğunu ifadə edir. Partiya hakimiyyəti o zaman əldə

etməyə cəhd edir ki, təzyiq qrupları hakimiyyətə təsir göstərməyə çalışırlar. Partiyanın seçkilər vasitəsilə xalqın müdafiəsinə arxalanması onu seçkilərdə və parlamentin həyatında iştirak etməyən klublardan fərqləndirir. Partiyadan fərqli olaraq təzyiq qrupları ayrı-ayrı qrupların mənafeyini müdafiə edir. Kütlələrin ümumi mənafeyini ifadə etməyə cəhd edən partiyalarla digər siyasi təşkilatlar arasındakı hədd şərti əhəmiyyət daşıyır. Bəzən klublar və ya təzyiq qrupları tez-tez partiyalarla birləşir. Siyasipartiya ideoloji əsasla malik könüllü ittifaq olmaqla hakimiyyəti ələ almağa və ya dövlət hakimiyyətində iştirak etməyə istiqamətlənir. Bu partiya üçün siyasi proqramın reallaşdırılması vasitəsidir. Bəzi siyasət alimlərinin fikrincə, partiya ümumi səsvermə hüququnun qərarlaşması ilə, yəni Fransa inqilabı dövründə “klubların”, siyasi qrupların və onların nümunələrinin təzahürü ilə təkamül tapmışdır. Amerika-İngilis tədqiqatçılarna görə isə partiyalar onların indiki səviyyədə başa düşülməsi anlamda XVII-XVIII əsrlərdə yaranmışdır. XVIII əsrin ortalarında ingilis filosofu D. Yum ilk dəfə olaraq partiyanın mənafeyi üzrə, bu və ya digər şəxsiyyətlə bağlılığı baxımdan “affektə görə partiya”, “prinsipə görə partiya” təsnifatının verilməsini təklif etdi. XIX əsrin əvvəllərində ingilis alimi Berk 102 Yumun “prinsip üzrə partiyalar” haqqında tezisindən istifadə edərək, partiyanın elmi tərifini verdi. Berkə görə, partiya ümumi prinsiplər əsasında yaranan və milli mənafeyi birləşənlərlə təmin etmək üçün birləşən insanlar qrupudur. Müasir partiyalar XIX əsrin ikinci yarısında Avropada formalaşmışdır. Bu baxımdan siyasipartiyaları Avropa mədəniyyəti sferasında təşəkkül tapan və sonralar müasir dünyanın digər mədəni regionlarında yayılan siyasi təsisat kimi də başa düşmək olar. Siyasi elmdə M. Veberin partiyaların tarixini dövrləşdirmək təklifi hamı tərəfindən qəbul edilmişdir. 1861-ci ildə Böyük Britaniyada ilk kütləvi siyasi birlik olan liberal partiya yarandı. İlk kütləvi fəhlə partiyası- Ümumi Almaniyada Fəhlə İttifaqı 1863-cü ildə F. Lassalın rəhbərliyi altında yarandı. Artıq XIX əsrin sonlarında kütləvi siyasipartiyalar dünyanın əksər

ölkələrində təşəkkül tapmışdır. Partiyalaşma prosesində tədricən ümummilli partiyalar seçicilərin yeni-yeni qruplarını öz sıralarına cəlb etmişdir. Nəticədə partiyalar bu və ya digər sosial təbəqənin mənafeyinin uzlaşdırılmasına gətirib çıxaran təşkilat kimi bərqərar olmuşdur. Məhz bu cəhət partiyadaxili fraksiyaların təzahürünü şərtləndirir. Fraksiyaların qəbul etdiyi proqram partiyanın ümumi proqramından müəyyən cəhətləri ilə fərqlənir. Siyasi birlik daxilində fraksiyaların yaranması partiyaların siyasi xəttini daha da mükəmməlləşdirir, seçicilərin müxtəlif təbəqələri arasında təsirini qoruyub saxlamağa imkan yaradır, cəmiyyətdəki plüralist mənafeələrin çoxcəhətliliyini nəzərə almağı şərtləndirir. Siyasipartiya cəmiyyətdəki təbəqələrdən birinin nüfuzunu daha çox qazanırsa və uzun müddət hansı təbəqə tərəfindən müdafiə olunursa, həmin təbəqə siyasipartiyanın sosial bazası adlanır. Dünyanın demokratik dövlətlərinin siyasi həyatında partiyalarla yanaşı, çoxsaylı ittifaqlar, assosiasiyalar, ictimai hərəkatlar və s. mövcuddur. Partiyalar kimi bunlar da öz tərəfdarlarının mənafeələrini müdafiə edirlər. Amma partiyadan fərqli olaraq, onlar bütövlükdə cəmiyyət üçün faydalı olan müxtəlif problemlərin həllinə 103 istiqamətlənirlər (məsələn, ətraf mühitin qorunması, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və s.). Eyni zamanda ictimai birliklər hakimiyyətə yiyələnməyə çalışırlar. Onlar siyasi proseslərə təsir göstərmək və konkret qərarların qəbul olunması uğrunda mübarizə aparırlar. İctimai birliklərdən fərqli olaraq, partiya özünəməxsus xüsusi funksiyalara və onları həyata keçirmək üçün səciyyəvi üsullara, müəyyəndaxili təşkilata və struktura, siyasi fəaliyyət proqramına və digər ideoloji istiqamətləndirmə sisteminə malikdir. Siyasipartiyaların təsnifatı üçün xeyli meyarlar mövcuddur. Bu meyarlar siyasipartiyaların praktikasının müxtəlif elementlərinin əhəmiyyətindən asılıdır. Təsisatlı yanaşmanın tərəfdarları təşkilati meyardan istifadə edirlər, liberal ənənə üçün təsnifatın başlıca olaraq ideoloji əlaqələrin xarakteri nöqtəyi-nəzərdən verilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Marksistlər öz konsepsiyalarında partiyanın

təsnifatında sinfi meyarın əsas rol oynadığını irəli sürürlər. Marksist konsepsiyaya görə, partiyaların sosialist, burjua, xırda burjua və eləcə də milli-demokratik (milli inqilabçı), klerikal və s. tipləri vardır. Siyasi ədəbiyyatda partiyaların təsnifatı onların siyasi sistemdə yeri və roluna görə verilir. Bu meyar görə, partiyaların dövlətə qovuşan, avtoritar, parlament tiplərinin mövcudluğu nəzərə çarpdırılır. Dövlətə qovuşan partiyanın ideologiyası dövlətin ideologiyasına çevrilir, partiya elitesi isə dövlət idarələrini və dövlət idarəetmə sistemini formalaşdırır. Dövlətə qovuşmayan, lakin siyasi rejimin əsasını təşkil edən və onun tərəfindən müdafiə və himayə edilən partiyalar avtoritar partiyalar adlanır. Bu partiyalar əsasən radikal islahatçı milli hərəkatlar nəticəsində gənc dövlətlərdə təşəkkül tapır. Məsələn, postsovet məkanında “Xalq cəbhəsi” bazasında yaranan partiyalar. Parlament partiyaları rəqabətli siyasi sistemlərdə fəaliyyət göstərirlər; belə partiyalarda iki təşkilati mərkəz mövcuddur. Siyasi elmdə partiyaların təsnifatına təşkilati struktur meyarı baxımdan yanaşmaq cəhdi də diqqəti cəlb edir:

1. Mərkəzləşdirilmiş, iyerarxiyalı təşkil olunan, güclü rəhbərlik mərkəzinə malik olan, vahid proqram xəttini yerinə yetirən formalaşmış partiya;
2. Mərkəzləşdirilməmiş başlıca olaraq siyasi sistemdə fəaliyyət göstərən partiyalar. Bu partiyaların səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, burada partiya sistemi ikinci dərəcəli rol oynayır, siyasi həyatın qlobal, bütöv təşkilinə iddialı deyildir.
3. Kadr partiyaları - azsaylı olması, üzvlüyə azad və sadələşdirilmiş qəbul qaydası, siyasətçilərinin ciddi statusa malik olmaması ilə fərqlənirlər. Belə partiyalar əsasən peşəkar siyasətçilərdən formalaşır və onlara maliyyə yardımı göstərmək imkanına malik olan maliyyə elitesinə arxalanırlar. Məsələn, ABŞ-dakı iki ən nüfuzlu partiyayı demokratları Rokvellerin qruplaşmaları, respublikaçıları isə Amerikanın iri biznesinin “dəyirmi stol”unun və Texasın “günəş məntəqəsi”nin üzvləri müdafiə edirlər;
4. Kütləvi partiyalar - çoxsaylı üzvlərə malik olması, öz sıralarında 10%-dən artıq vətəndaşı birləşdirməsi və müntəzəm surətdə onların səsini qazanması ilə

fərqlənirlər; 5.Üzvlüyü dəqiq və formal prinsiplərlə müəyyənləşdirilən partiyalar (Yəni nizamnamə, partiyaya qəbul formaları və şərtləri, parlament uğrunda mübarizə metodları, partiya üzvlərinin cəzalandırma və mükafatlandırması və s.); 6.Üzvlüyünə qəbulu azad surətdə həyata keçirən partiyalar.Belə partiyalara mənsubiyyət mövcud partiyanın namizədinə səs verməkdə ifadə olunur.(Məsələn, ABŞ-da). Siyasi partiyaların təsnifatının meyarlarından biri də partiya rəhbərliyi təsisatıdır.Buraya kollektiv rəhbərlik, şəxsi rəhbərlik, harizmalı rəhbərlik,konseptual rəhbərlik və s. daxildir.Qrupa rəhbərlik edən liderkollektivdə arbitr rolunu yerinə yetirir, başlıca rəhbərlik istiqamətini müəyyən edir.Formal surətdə təsdiqlənən başçı tipli-şəxsi rəhbərlik adlanır. Harizmalı rəhbərlik hakimiyyətin tamamilə liderin əlində cəmləşməsinə deyilir.Müxtəlif sosial qrupların mənafeələrini əks 105 etdirən rəhbərliyə konseptual rəhbərlik deyilir. Partiya siyasi prosesin bütün mərhələlərini əhatə edən iki qrup funksiya yerinə yetirir.Partiyanın daxili funksiyasına rəhbərliyin seçilməsi, partiya büdcəsinin formalaşması və s. aiddir.Partiyanın xarici funksiyasına siyasi hakimiyyətin əldə edilməsi və bundan istifadə olunması uğrunda mübarizəyə istiqamətlənməsi və onu müdafiə edən əhali qruplarının mənafeələrinin reallaşması daxildir.Partiyalar hakimiyyətlə bağlı olan bu və ya digər iddialarını irəli sürməklə əhali ilə dövlət strukturları arasındakı əlaqələri, vətəndaşların siyasi iştirakçılığının təsisatlaşmasını təmin edirlər.

Mövzu 8-Demokratiya siyasi-hüquq dəyərlər sistemində

- 1. Demokratiyanın təşəkkülü, təkamülü və siyasi hüquqi mahiyyəti**
- 2. Referendumş və demokratiya**
- 3. Plyuralist demokratiya konsepsiyaları**

Qədim dünyadan hazırkı dövrdək demokratiyanın təşəkkülü və inkişafı yüzilliklər ərzində fəlsəfi-nəzəri planda təhlil edilmişdir və tədqiqatçılar onun müxtəlif praktikasını empirik baxımdanda mənalandırmışlar. Bu səbəbdən də müxtəlif dövlətlərdə demokratik quruculuğun çoxsaylı normativ modeli yaranmışdır. Bu problem ayrı-ayrı dövlətlərin və xalqların son dərəcə əhəmiyyət verdiyi vacib məsələ kimi nəzərə çarpır. XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində posttotalitar inqilab ölkələrin böyük qruplarında demokratiyaya yol açmaqla və dünyanın siyasi mənzərəsini dəyişdirməklə, “qlobal demokratikləşmə” haqqında danışmağa imkan yaratdı. Demokratiyanın nəzəri cəhətdən müxtəlif şərtlərinə baxmayaraq, son nəticədə həmin şərtlər iki daha ümumi mövqe ilə tamamlanır. “Sərvət yönümü” nöqtəyi-nəzərinin tərəfdarları demokratiyanı hakimiyyətdə müəyyən idealları və prinsipləri tamamilə təcəssüm etdirən siyasi quruluş kimi nəzərdən keçirirlər. Demokratiyanın bu cür müəyyənləşdirilməsi onun sosial mənasını və əhəmiyyətini ifadə edir. Siyasi ədəbiyyatda demokratiya xalq hakimiyyəti sistemi kimi qiymətləndirilir və bu da onun etimologiyasına (yunanca demos-xalq, cratos-hakimiyyət deməkdir) tamamilə uyğun gəlir. “Rasional-prosedur” mövqeyin tərəfdarları isə bildirirlər ki, demokratiya məhz o zaman mümkündür ki, cəmiyyətdə hakimiyyətin resurslarının yayılması o dərəcədə geniş xarakter kəsb edir ki, ictimai qruplardan heç biri rəqibini özünə tabe etmək və ya hakimiyyət hegemonluğunu saxlamaq iqtidarında olmur. Kompromisə nail olmaq, funksiya və səlahiyyətlərin qarşılıqlı bölgüsü siyasətin demokratik təşkili mövcudluğunu ifadə

edən prosedura və texnologiyalardır. Demokratiyanın bu cür başa düşülməsini ilk əsaslandırılardan biri Maks Veberdir. Onun plebisit (ümumi səsvermə) idarəetmə nəzəriyyəsində demokratiya hökmranlıq “vasitəsi”, ümumi “xalq iradəsi” kimi səciyyələndirilir. Onun fikrincə, vətəndaşlar öz mənafələrini müdafiə etmək üçün özünün hakimiyyətə və idarəetmə aparatına nəzarət hüququnu ümumxalq səsverməsi yolu ilə seçilən harizmalı liderə verməlidir. Bu səbəbdən Maks Veber iddia edir ki, demokratiya “xalqın etibar etdiyi lideri seçdiyi zaman” həyata keçirilən prosedura və razılığın məcmusudur. Müasir siyasi elmdə daha əvvəlki tarixi mərhələlərdə işlənib hazırlanan və qeyd etdiyimiz yanaşmalar çərçivəsində təzahür edən xeyli ideya (marksizm, liberalizm və s.) öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda dəyişən reallığı, demokratik proseslərin dinamikasını nəzərə alan bir sıra nəzəriyyələr də formalaşmışdır. Demokratiya nəzəriyyəsinin inkişafında plüralizm tərəfdarları mühüm xidmət göstərmişlər. XVII-XVIII əsrlərdə plüralizm termini X.Volf (1679-1754) tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirilsə də, demokratik nəzəriyyənin işlənib hazırlanması üçün həmin termindən məhz XX əsrin birinci yarısında istifadə olundu (Q.Laski, D.Trumen, R.Dal). Qeyd olunan konsepsiyada demokratiya onun müxtəlif qüvvələr arasında diffuziyası şəraitində formalaşan hakimiyyətin təşkilinin tipi kimi nəzərdən keçirilir. Demokratiya nəzəriyyəsinin inkişafında A.Leyphartın da mühüm xidməti olmuşdur. A.Leyphart konsosial demokratiya ideyasını irəli sürməklə, plüralist demokratiya konsepsiyaları sistemini təkmilləşdirmişdir. Son onilliklərdə əksər dünya ölkələrində bazar demokratiyası nəzəriyyəsi də geniş yayılmışdır. Burada hakimiyyətin mövcud sisteminin təşkili demokratik sistemə 111 bənzərlik kimi səciyyələnir. Kütləvi kommunikasiyanın strukturunda elektron sistemin meydana gəlməsi və rolunun artması teldemokratiya ideyasını həyati zərurətə çevirdi. Bu halda demokratiya üçün ənənəvi proseduranın mövcudluğu, hakimiyyətin texniki cəhətdən təchiz olunması səviyyəsi və qarşılıqlı interaktiv təsvir sistemi (TV, internet) vətəndaş

strukturu ilə əlaqələndirilir (seçkilər, referendum, plebisit zamanı). S.Hantinqton bəzi avtoritar rejimlərin demokratiyaya keçid prosesini demokratikləşmənin üçüncü dalğası kimi səciyyələndirir. Onun fikrincə, həmin prosesin başlıca məzmunu demokratik prinsiplərin və təsisatların dünyanın əksər ölkələrində yayılmasından ibarətdir. Qeyd edək ki, S.Hantinqton “üçüncü dalğa” konsepsiyasını O.Tofflerin “Üçüncü dalğa” əsərinin təsiri altında işləyib hazırlamışdır. S.Hantinqton özünün “Üçüncü dalğa” və “XX əsrin sonunda demokratikləşmə” adlı əsərlərində totalitarizmdən və avtoritarizmdən demokratiyaya keçidin zəmini, gedişi və perspektivini təhlil edərək, müasir dövrdə baş verən dəyişikliklərin geniş və bütöv mənzərəsini açıqlayır. Eyni zamanda Hantinqton qlobal siyasi dəyişikliklərin şərhində “demokratik dalğa” və ya “demokratikləşmə dalğası” anlayışını işlədir. Amerika politoloqu F.Şmitter Hantinqtondan fərqli olaraq, demokratik proses dalğasının digər dövrləşməsini təklif edir. Burada hər iki alim demokratikləşmə mərhələsinin birinci dalğasını məkan və zaman çərçivəsində məhdudlaşdıraraq, onu məhz kontinental Avropaya aid edir. Müasir demokratik inkişafın müxtəlif formaları demokratiyanın səviyyəsini ölçməyə imkan verən meyarın müəyyənləşdirilməsini aktuallaşdırır. Demokratiyanın inkişaf səviyyəsinin ölçü metodu demokratik audit adlanır. Bu metod cəmiyyətin siyasi inkişaf vəziyyətinin monitorinqi kimi səciyyələnir. Demokratiyanın ölçüsünə dair ilk cəhd XX əsrin ikinci yarısına aiddir. Siyasi nəzəriyyədə demokratiyanın səviyyəsini müəyyənləşdirən bir neçə metod formalaşmışdır. Onlardan biri də sərəvət metodu adlanır. Demokratiyanın səviyyəsini müəyyənləşdirməyə istiqamətlənən belə yanaşma R.Dalın 112 demokratiya-poliarxiya konsepsiyasının təsiri altında təşəkkül tapmışdır. Bu yanaşmadan istifadə edən R.Qastil onu siyasi və vətəndaş hüququ ölçüsünün göstəriciləri sistemində daxil etmişdir. İkinci yanaşma poliarksiyanın iki göstəricisini (mübahisə və iştirakçılıq) ölçən obyektiv indikatorunüzə çıxarılmasına

istiqlamətlənmişdir. Həmin yanaşmanın müəllifi fin politoloqu T. Banhanen hesab olunur. Demokratiyanın səviyyəsinin ölçməsinə digər yanaşma təsisatlı metod adlanır. İkinci dünya müharibəsindən sonrademokratikləşmə prosesinin təhlili üçün K. Caqqes və T. Qar demokratiya və avtoritariyanın xüsusi göstəricilər toplusunu işləyib hazırlamışdılar. Bu müəlliflərin “Polity III” adlanan toplusunda bütün siyasi sistemlər təsisatlı strukturundan asılı olaraq, bir-birinə uyğun gələn (uzlaşan) və bir-birinə uyğun gəlməyən (uzlaşmayan) sistemlərə ayrılırlar. Müasir siyasi nəzəriyyə demokratiyə, sosial-siyasi transformasiyanın gedişinə təsir göstərən amillərin məcmusunu və xarici şəraiti geniş aydınlaşdırır. Demokratiya yunan dilində üç söz birləşməsindən ibarət olmuş, demos-xalq, kratos-hakimiyyət, kratein-ağalığ etmək, xalqın hakimiyyəti mənalarını ifadə edir. Bu termini ilk dəfə antik yunan tarixçisi Herodot işlətməmişdir. İctimai fikir və siyasi elm tarixində demokratiya anlayışı uzun müddət və bütövlükdə yunan filosofu Aristotelin həmin anlayışa münasibəti mənasında başa düşülmüşdür. Demokratiya xalqın vasitəsilə idarəetmə formasıdır, hakimiyyətin peşəkar siyasətçilər tərəfindən həyata keçirilməsidir. O, xalqın ümumi iradəsinin formalaşması prosesi deyildir. Məhz liderlə təmsil olunan qrupların mənafeələrinin rəqabətə əsaslanan mübarizəsidir, sırasıyla vətəndaşa sosial strukturun rəhbər tərkibini müəyyən etməyə, rəhbərliyə isə öz hakimiyyətini leqallaşdırmağa imkan yaradan mexanizmdir. Eyni zamanda demokratiya münaqişəli mənafeələrin rəqabətini təşkil edir və qaydaya salır, məğlubluğa uğrayan qrupun hakimiyyətdə iştirak etməsinə davam etdirmək hüququnu saxlayır. Demokratik şəraitdə hər bir qrup öz davranışının strategiyasını sərbəst seçmək imkanı əldə edir. Hakimiyyətin demokratik təşkilinin spesifikliyi və unikalığı onun üsullarının universallığında və siyasi qaydaların təşkili mexanizmində ifadə edilir. Demokratiyanın formalaşmasının belə ümumi universal üsullarının mövcudluğu birbaşa, plebisit və nümayəndəli demokratiyanın mexanizminin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Birbaşa demokratiya qərarların hazırlanması,

müzakirəsi, qəbulu və reallaşmasında vətəndaşların bilavasitə iştirakını nəzərdə tutur. Əhəmiyyətinə görə, hakimiyyətin mövcud formasına yaxın olan plebisit xalqın açıq iradəsini nəzərdə tutur, lakin qərarın hazırlanmasının yalnız müəyyən mərhələsi ilə bağlıdır. Demokratik prosesin əhəmiyyətli istiqamətlərindən biri nümayəndəli (seçki hüququnu əks etdirən) demokratiyadır. Demokratiyanın real məzmunu onda ifadə olunur ki, o, xalq tərəfindən seçilən insanların hakimiyyətidir. Bu cür hakimiyyət nümayəndəli demokratiya adlanır. Belə demokratiya vətəndaşların siyasi iştirakçılığının daha mürəkkəb formasıdır. Beləki, bütün xalqın həyata keçirə biləcəyi siyasi hakimiyyət, başqa sözlə, bilavasitə demokratiya şəraiti yalnız idealdır. Nümayəndəli demokratiya vətəndaşların qanunverici və ya icraedici hakimiyyətə, yaxud müxtəlif vasitəli strukturlara (partiyalar, həmkarlar ittifaqları, hərəkatlar) seçdikləri nümayəndələr vasitəsilə qərarların qəbulu prosesinə bilavasitə (dolayısı ilə) cəlb olunmalarıdır. Eyni zamanda demokratiya, hər şeydən əvvəl, xalq hakimiyyətinə əsaslanan dövlət quruluşu forması kimi mənalandır. Müasir demokratiyanın universal xarakteri yalnız onun ən əhəmiyyətli təsisatlarına və mexanizminə deyil, eləcə də hakimiyyətin ideya əsaslarına aiddir. Cəmiyyətin demokratik siyasi təşkilində dövlətin funksiyası demokratiyanın qorunması və inkişafı zərurəti ilə müəyyən olunur. Bu halda hakimiyyət kifayət qədər güclü olmalıdır. Demokratiyanın möhkəmlənmədiyi şəraitdə, demokratik cəmiyyətin təşəkkülünün ilk mərhələsində güclü hakimiyyət asanlıqla diktaturaya (avtoritar və totalitar) çevrilir. Həmçinin demokratiya idarəetmənin, cəmiyyətin siyasi və sosial təşkilinin, dövlətin və hakimiyyətin 114 başlıca formalarından biridir. Demokratik cəmiyyətin xalqın siyasi qərarların işlənilib hazırlanmasına təsiri hüquq ilə səciyyələnir. Eləcə də bu hüquq demokratik təsisatlarda, xüsusilə kütləvi informasiya vasitələrində təkliflər və ya tənqid formasında, seçki qabağında kampaniyada iştirak etməkdə üzə çıxır. Qərarların işlənilib hazırlanmasında xalqın siyasi iştirakçılığına konstitusiya

vasitəsilə təminat verilir. Müasir demokratik hüquqi dövlətdə xalq hakimiyyətin mənbəyi kimi çıxış edir. Demokratiya şəraitində xalq öz nümayəndələrini seçir, onlara hər hansı bir məsələni həll etmək hüququ verir. Bu şəraitdə qanun yalnız vətəndaşları hakimiyyətin özbaşınalığından deyil, eləcə də hakimiyyətin özünü vətəndaşlardan müdafiə edir. Qeyd edək ki, demokratiyanın mahiyyəti və universal xarakteri onun prinsipləri ilə təsdiqlənir. Demokratiya iki başlıca prinsipə-azadlıq və bərabərlik prinsipi ilə səciyyələnir. Demokratik dövlətdə bütün vətəndaşlar siyasi həyatın iştirakçıları olmaq etibarilə bərabər hüquqludur. Belə dövlətlərdə bərabərlik iki səviyyədə-qanun qarşısında bərabərlik və siyasi hüquq bərabərliyi kimi səciyyələnir. Demokratik dövlətdə bütün vətəndaşlar tutduğu vəzifəsindən asılı olmayaraq bərabər hüquqludur. Eyni zamanda belə quruluşa malik dövlətlərdə hər bir vətəndaş seçmək və seçilmək hüququna malikdir. Başqa sözlə desək, demokratiyanın əsasını şəxsiyyətin azadlıq hüququ, insanın şəxsiyyətinə hörmət təşkil edir. Ümumdünya insan haqları Bəyannaməsinin müqəddiməsində deyilir: “bəşəriyyət dediyimiz bir ailənin bütün üzvlərinin ləyaqətinə, onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarına hörmət etmək azadlığın, ədalətin və ümumi sülhün əsasını təşkil edir”. Demokratiya dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, ictimai vəziyyətindən, mülki vəziyyətindən və silkindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların bərabərliyini nəzərdə tutur. Lakin bərabərlik sözünü geniş mənada başa düşmək lazımdır: bu, həm imkanların bərabərliyidir, həm qanun qarşısında bərabərlikdir, həm də nümayəndəlik bərabərliyidir.

Mövzu 9- Siyasi ideologiyalar

- 1. "İdeologiya" anlayışı**
- 2. Siyasi ideologiya: mahiyyəti, səviyyələri və funksiyaları**
- 3. Müasir dünyada başlıca ideoloji cərəyanlar**

Siyasi münasibətlərin, siyasi prosesin və fəaliyyətin dərk edilməsi siyasi şüurla birbaşa bağlıdır. Yəni fərdin siyasi həyatda iştirakı, siyasi proseslərin subyekt kimi fəaliyyəti siyasi gerçəkliyin dərk edilməsi nəticəsində formalaşan təsəvvür və baxışlara müvafiq olur. Siyasi şüurun formalaşması tələbat və mənafeələrin dərk edilməsi, onları mövcud siyasi münasibətlərindən irəli gələn reallıqlarla müqayisə etmək səyləri ilə bağlıdır. (sxemə bax) Azərbaycan cəmiyyətinin siyasi şüurunun başlıca xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar: –Köhnə sovet totalitar cəmiyyəti ideologiyasının təsirindən hələ də cəmiyyətin bəzi üzvlərinin xilas ola bilməməsi; –stereotiplərin-gerçəklik haqqında sadə,bəsit və sxematik təsəvvürlərin qalmaqda davam etməsi, siyasi orientasiyanın yüksəldilməsi yollarının axtarışı; –kütləvi siyasi şüurun müxtəlifliyi, qərarlılığı, ziddiyyətliliyi və differensiallığı; 230 –Azərbaycanın tarixi keçmişinin və gələcəkdə aparılacaq islahatların qiymətləndirilməsində fikir və baxışların polyarlaşması və s. Siyasi şüurun strukturunda siyasi mövqe, ictimai rəy və stereotip kimi ünsürlər mühüm rol oynayır. Siyasi mövqe dedikdə, şəxsiyyətin hakimiyyətin həyata keçirilməsi və ya hakimiyyət uğrunda mübarizə zamanı özünü büruzə verən özünəməxsus davranışını səciyyələndirən keyfiyyətləri başa düşülür. İctimai rəy isə özündə ayrı-ayrı fərdlərin siyasi baxış və mövqələrinin məcmusunu ehtiva edir. İctimai rəydə vətəndaşların bu və ya digər məsələ ilə əlaqədar siyasi hakimiyyətin fəaliyyətinə münasibəti özünü göstərir. Hər hansı məsələ ətrafında ifadə edilən fikir o zaman ictimai rəy statusu qazana bilər ki, o, toplumun-sosiumun mövqeyini ifadə etmiş olsun. Stereotip isə ictimai şüurda gerçəklik haqqında sadə, bəsit, sxematik təsəvvürlərdir. Stereotip təsəvvür və baxışların ictimai şüurda uzun müddət dəyişməz qalması nəticəsində meydana gəlir. “Stereotip” anlayışını elmə ilk dəfə 1922-ci ildə amerikalı politoloqu B. Lipman gətirmişdir. Siyasi şüurun bir neçə əlamətə görə təsnifatını aparmaq mümkündür. 1) Demokratik dəyərlərə münasibətdə: demokratik , totalitar, avtoritar, ekstremist. 2) İctimai inkişaf üsuluna münasibətdə: islahatçı, inqilabçı, konformist, neytral, apolitik. 3) Məzmununa görə: ənənəvi, normativ,dini və ya ateist. 4)

İstiqamətinə görə: sol radikalizm (zor tətbiq etməklə inqilabi dəyişikliklərin əldə olunması); liberalizm (şəxsiyyətin 231 muxtariyyətinə dövlətin müdaxiləsini yumşaltmaq); konformizm (mövcud qaydaları, hakim rəyi passiv şəkildə qəbul etmək); sağ radikalizm (hakim sinfin mənafeyindən çıxış etməklə qətin dəyişikliklərə nail olmaq); konservatizm (fərdi deyil, milli mənafeələrin üstün tutulması, ənənələrə hörmət) və s. Siyasi mədəniyyət anlayışını elmə ilk dəfə alman alimi İ.Gerder gətirmişdir. Lakin siyasi mədəniyyət haqqında elmi nəzəriyyə XX əsrin ortalarında meydana gəlmişdir. Müasir politologiyada “siyasi mədəniyyət” anlayışına ilk dəfə amerikalı alim X.Fayerin “Böyük Avropa dövlətlərinin idarəçiliyi sistemləri” (1956) əsərində rast gəlinə də, politoloqlar bu problemin əsas tədqiqatçısı kimi ABŞ alimi Q.Almondu qəbul edirlər. Sonuncuya görə, “siyasi mədəniyyət siyasi sistemin iştirakçıları arasında siyasi münasibətdə təzahür edən fərdi mövqe və meyllərin nümunəsi rolunu oynayır”. Siyasi mədəniyyət - ümumi mədəniyyət anlayışının kom - ponentlərindən biri olsa da, maddi və mənəvi həyatın inkişafında müəyyən edici amil ona məxsusdur. Siyasi mədəniyyətin şərtlənməsi öz növbəsində mövcud siyasi rejimlə sıx bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, insanın siyasət, hakimiyyət və dövlət haqqında təsəvvürləri məhz siyasi praktikanın təsiri ilə meydana gəlib inkişaf edir. Məhz mövcud siyasi gerçəklik insanları siyasətə gətirmək və ya siyasətdən uzaqlaşdırmaq məqsədi güdən siyasi sistem yaradır. Yəni siyasi mədəniyyət eyni zamanda siyasi sistemin mühüm tərkib hissəsi rolunda çıxış edir. 232 Siyasi mədəniyyətin elementləri bunlardır: -hakimiyyətə münasibət, yəni vətəndaşların siyasi davranış nümunələri, vərdisləri və fəaliyyətinin məcmusu; – siyasi fəaliyyətin davranış üsulu, başqa sözlə desək, siyasi sistemin tətbiq etdiyi idarəçilik üsulu; –siyasət subyektlərinin siyasi qərarların qəbul edilməsi prosesinə təsir göstərmək imkanı; –cəmiyyətin siyasi əhval-ruhiyyəsi, psixoloji yönümü; Siyasi mədəniyyətin başlıca funksiyası odur ki, o, fərdin siyasi hadisələrin mahiyyətini dərk edərək müəyyən siyasi sistemdə öz yerini müəyyənləşdirməyə və buna müvafiq olaraq özü üçün siyasi davranış norma və vərdisləri əxz etməsinə köməklik edir. Siyasi mədəniyyət konkret siyasi sistem daxilində müxtəlif yönümlü siyasi qüvvələrin yanaşı yaşamasını və cəmiyyətin bütövlüyünü təmin edir. Siyasi mədəniyyətin müxtəlif əlamətlərə görə fərqli təsnifatı mövcuddur: 1) Formasiyaya görə: quldarlıq, feodalizm, kapitalizm və sosializm siyasi mədəniyyəti. 2) Siyasi orientasiyaya görə : patriarxal, təbəəçi və fəal. 3)Bəşəri sivilizasiya tiplərinə uyğun olaraq: Qərb və Şərq. 4) Tarixi təsnifata əsasən isə siyasi mədəniyyətin üç başlıca

tipi mövcuddur: a) ənənəvi siyasi mədəniyyət (siyasi fəaliyyət subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin ənənələrlə nizama salınması); b) silki demokratiya siyasi mədəniyyəti (insanların böyük hissəsinin siyasi sistemdə iştirakdan təcrid olunması); kütləvi siyasi mədəniyyət (əhalinin siyasi proseslərdə iştirakı- 233 nın genişlənməsi, xalqın siyasi proseslərin subyektinə çevrilməsi). Azərbaycanda siyasi mədəniyyətin səciyyəvi xüsusiyyətləri bunlardır: –əhalinin siyasi savadının aşağı olması; –siyasi idealların, baxışların və əhval-ruhiyyənin differensiasiyası; –dövlət başçısına və siyasi elitaya rəsmi münasibət; –kompromis və konsensus ünsürlərinin aşağı olması; –bütün dini konfessiyalara və azsaylı etnoslara tolerant münasibət; –multikulturalizmin həyat tərzinə çevrilməsi; –cəmiyyət üzvlərində siyasi sistemə məxsusluq hissəsinin zəif olması və s. İdeologiya politologiya elmində fundamental əhəmiyyətli problemlər sırasında xüsusi yer tutur. “İdeologiya” termininə ilk dəfə fransız alimi Destyut De Trasinin “Düşünmək qabiliyyəti haqqında etüdlər” adlı kitabında rast gəlinir. Trasiyə görə, ideologiya ideyaların meydana gəlməsi və inkişafı, insan idrakının qanunları haqqında elmdir. Hazırkı siyasi ədəbiyyatda ideologiyanın aşağıdakı məzmunlu tərifü üstünlük təşkil edir: ideologiya bu və ya digər insan qrupunun hakimiyyət iddialarını əsaslandırmaq və buna müvafiq olaraq ictimai fikri öz mənafeələrinə tabe etdirməyə çalışan müəyyən doktrinadır. İdeologiyanın xüsusiyyətləri bunlardır: –siyasi rejimə bağlılıq; –inam; –kollektiv düşüncə; 234 –ideyaların rəsmiyyəti və yeniliyi, –məhkəməlik (qarşıya böyük məqsədlərin qoyulması); –doqmatiklik (ideala inam); –apologetiklik (ideala sadıqlıq); –avtoritarlıq (tələbkərlilik) və s. İdeologiyanın strukturuna isə bunlar daxildir: –gerçəkliyin təsviri; –arzu edilən obrazın yaradılması; –praktik göstərişlər. İdeologiyanın mürəkkəb struktura malik olması və çoxcəhətli məzmunu onun fəaliyyət səviyyələrinin də müxtəlifliyini şərtləndirir. İdeologiyanın əsas səviyyələri aşağıdakılardır: 1. Nəzəri-konseptual səviyyə (prinsiplər, maraqlar, ideallar); 2. Proqram-siyasi səviyyə (proqram, şüar, tələb); 3. Kütləvi yayılma səviyyəsi (məqsəd və prinsiplərin vətəndaşlar tərəfindən mənimsənilməsi). İdeologiyanın müxtəlif əlamətlərə görə təsnifatı mövcuddur: 1. Funksiyalarına görə: mütərəqqi, mühafizəkar və mürtəce. 2. Sosial bazasına görə: sinfi, milli, iqrü və s. 3. Daxili strukturuna görə: dini və dünyəvi, rəsmi və irrasional, universal və partikulyar. 4. Tarixi təyiniyə görə: qısa və uzunmüddətli. 5. Fəaliyyət sferasına görə: regional və beynəlxalq. Azərbaycanın öz dövlət müstəqilliyini əldə etməsi, müasir dünya ilə bir çox sahələrdə əlaqə qurması, milli şüurun 235 və siyasi mədəniyyətin inkişaf

etdirilməsinin zəruriliyi baycançılığın iqtisadi, sosioloji və politoloji aspektlərinin çox ciddi şəkildə araşdırılmasını tələb edir. Müasir dövrün başlıca ideoloji cərəyanları bunlardır: –Liberalizm–iqtisadi, siyasi, sosial və digər sferalarda insanın maksimal azadlığını nəzərdə tutur. İctimai və dövlət məcburiyyətinin yumşaldılması və ya ləğvinə çalışır; –neoliberalizm–dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini və sosial həyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Dövlət hakimiyyətinin təşkili və həyata keçirilməsinin plüralist formasına üstünlük verir; –konservatizm–dövlətin və ictimai həyatın tarixən qərarlaşmış formalarının, xüsusilə də onun millət, din, ailə, mülkiyyət kimi anlayışlarda ifadə olunan mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanmasını ehtiva edir; –neokonservatizm–qorunub saxlanmağa layiq olan ənənələrin yaradılmasına çağırır, gələcəyə istiqamətlənən ideyalar sistemidir. Ölkəmizdə isə heç tərəddüd etmədən Azərbaycançılıq ideologiyasının aparıcı ictimai-siyasi status qazandığını söyləmək mümkündür. Azərbaycançılıq ideyasının təkamül prosesi həm çoxşaxəli, həm də ziddiyyətli olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının konsepsiyasına görə müstəqillik ideyası ölkədə yaşayan bütün xalqların hüquq bərabərliyinin tanınmasına söykənirdi. Onun nəzəri-fəlsəfi əsasını isə azərbaycançılıq, islamçılıq və müasirlik təşkil edirdi. Azərbaycanın böyük tarixi şəxsiyyətlərinin hər biri azərbaycançılığı bir ideya olaraq görürdü. Ulu öndər Heydər Əliyev isə onlardan fərqli olaraq, azərbaycançılığı dövlət 236 ideologiyasına çevirdi. O deyirdi: “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir”. Azərbaycançılıq irqi, etnik və dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq bütün Azərbaycan vətəndaşlarının mənəvi, ideoloji və siyasi birliyi mənasını verir. Azərbaycançılıq respublikada yaşayan bütün xalqlardan Azərbaycan dövlətinə mənsubluq hissələrinin formalaşdırılması, ölkədə vahid vətəndaş siyasi mədəniyyətini inkişaf etdirmək vəzifələrinin yerinə yetirilməsini tələb edir. Azərbaycançılıq - Azərbaycan dilinin və mədəniyyətinin qorunub saxlanmasını və inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycançılıq milli maraqların şəxsi maraqlardan üstün tutulmasını nəzərdə tutur. Azərbaycançılıq Vətən duyğusunu hər şeydən yüksək tutmaq vərdişi tələb edir.

<https://ru.scribd.com/document/483978386/MUHAZ%C4%B0RE-11-doc>

http://elibrary.bsu.edu.az/files/sosial_elmler/Cemiyet_Siyaset_Ideologiya.pdf

Mövzu 10. Siyasi şüur və siyasi mədəniyyət

- 1. Siyasi şüurun mahiyyəti**
- 2. Siyasi mədəniyyətin məzmunu və strukturu**
- 3. Siyasi mədəniyyətin funksiyaları**
- 4. Siyasi mədəniyyətin tipləri**

Siyasi şüurun məzmununun müəyyənləşdirilməsi yalnız sosial mənafeələr meyarı ilə məhdudlaşmır. Siyasi şüurun öyrənilməsinin mühüm funksional istiqaməti həm də onun nəzəri-ideoloji formalarını tədqiq olunmasında təzahür edir. O, bütün sosial qurumların və təbəqələrin dövlətə münasibətlərini, sosial qruplar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər sferasını əhatə edir. Siyasi şüur insanın bütün hissi və nəzəri, dəyərli və normativ rəşional və şüuraltı təsəvvürlərinin məcmusunu əks etdirən ən ümumi kateqoriyadır. Eləcə də o, insanın siyasi sturukturlarla münasibətini ifadə edir. Siyasi şüur elə idealları, normaları və görüşləri əks etdirir ki, o, məhz bunlarla istiqamətlənir və onlardan hakimiyyət mexanizminə uyğunlaşmaq üçün istifadə edir. Eyni zamanda o, özünə xas olan funksiyaları siyasətdə yerinə yetirir. Məzmununa görə, siyasi şüur ictimai həyatın siyasi sferasının bütün təsisatlı olmayan komponentlərini əks etdirir. Müasir elmdə siyasi şüurun məzmunu ilə bağlı iki başlıca konseptual yanaşma mövcuddur. Birinci mövqeyin-biheviorçu yanaşmasının tərəfdarları siyasi şüuru insanın rəşional təfəkkürünün forması kimi araşdırırlar. Siyasi şüur insanın təfəkkürünü siyasətdə qaydaya salan mənəvi hadisə kimi səciyyələndirilir. İkinci mövqe aksioloji yanaşma isə siyasi şüuru sosial təfəkkürün müəyyən səviyyəsinə daxil edir. Bu mövqeyə görə, siyasi şüura həm də müxtəlif adi, ümumbəşəri görüşlər və insani dəyərlər 138 aiddir, lakin siyasi şüurun mahiyyəti insanların qabiliyyəti və onların qurup mənafeələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə bunları digər qurup təlabatları ilə müqayisə etməklə, həmçinin bu mənafeələrin və təlabatların reallaşdırılması üçün dövlətin istifadə etdiyi üsul və vasitələrlə şərtlənir. Cəmiyyətin siyasi şüurunda insanların praktiki fəaliyyəti ilə bu fəaliyyətin sosial şəraiti arasındakı nisbət öz əksini tapır. Siyasi şüur məhz dövlət hakimiyyətinin

mahiyyətini dərk etmək təlabatı kimi meydana gəlmişdir. Dövlət hakimiyyəti isə ilk növbədə, müxtəlif sosial qrupların mənafeələrini ifadə edir. Eyni zamanda siyasi şüur dövləthakimiyyətinə münasibətdə sosial qrupların fəaliyyətini istiqaməti və ictimai münasibətlərini əks etdirir. İqtisadi və sosial mənafeələrin bilavasitə belə şərtlənməsi siyasi şüurun spesifikliyini doğurur və bu zəmində xüsusi siyasi mənafeələr formalaşır. Siyasi şüur ictimai şüurun digər tərəflərinə nisbətən iqtisadibazislə daha sıx bağlıdır. Siyasi ədəbiyyatda siyasi şüurun iki formasının-adi-praktiki (siyasi psixologiya) və ideoloji-nəzəri (siyasi ideologiya) mövcudluğu qeyd olunur. Siyasi şüurun digər mühüm komponenti siyasi dəyərlər və mülahizələrdir. Bu komponent vasitəsilə şəxsiyyət və ya ictimai qruplar siyasi gerçəkliyə öz münasibətlərini bildirirlər. O, birmənalı təzahür etmir və iki başlıca səviyyədə (psixoloji və ideoloji) üzə çıxıb bilər. Psixoloji səviyyədə dəyərlər və mülahizələr siyasət haqqında emosional-hissi formada çıxış edir və siyasi hadisə və halların hissi dərkedilməsilə tamamlanır, onlara münasibətdə hiss, əhval-ruhiyyə və emosiyada ifadə olunur. Bu səviyyədə dəyər və mülahizələr siyasi hadisələrin dərkedilməsi ilə müsbət, mənfə və neytral şəkildə ifadə edə bilər. İdeoloji səviyyədə dəyərlər və mülahizələr mücərrəd xarakter kəsb edir və siyasi məqsədlər, eləcə də görüşlər sistemi formasında üzə çıxır. Bu səviyyədə dəyərlər və mülahizələr nəzəri biliklər və təsəvvürlər əsasında formalaşır. 139 Siyasətin mühüm amili kimi çıxış edən siyasi şüur cəmiyyətin siyasi sisteminin fəaliyyətini, siyasi proseslərin istiqamətlənməsini, siyasi fəaliyyətin xarakterlərini və insanların davranışını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənləşdirir. Siyasi şüur, ictimai şüurun xüsusi formasıdır. O, insanların siyasi gerçəkliyə münasibətini ifadə edən görüşlərin, məqsədlərin və dəyərlərin məcmusu kimi çıxış edir. Siyasi mədəniyyətlə sıx bağlı olan siyasi şüurun əsasını siyasi gerçəkliyə aid biliklər təşkil edir. Siyasi şüurun strukturuna qnoseoloji (koqnitiv), aksioloji, sosioloji (funksional), ideal və psixoloji elementlər daxildir. 3. Siyasi şüurun ideoloji komponenti Siyasi şüurda ideologiya mühüm yer tutur. Şəxsiyyət və ictimai qruplar praktiki fəaliyyətlərində ideoloji məqsədləri, prinsipləri, doktrinaları başlıca siyasi dəyər kimi qiymətləndirirlər, çünki ideoloji dəyərlər xeyli dərəcədə onların siyasi söylərini müəyyənləşdirir. Siyasi ideologiya siyasi şüurun daha təsirli forması olmaqla, dövlətin və digər vacib hakimiyyət təsisatlarının fəaliyyətini istiqamətləndirir və cəmiyyətin bütövlüyünü təmin edir. İdeologiya terminini elmi dövriyyəyə ilk dəfə fransız tədqiqatçı filosofu Antuan Destyut deTrasi bəxş etmişdir. O, istər XVIII əsrin sonunda yazdığı “Düşünmək qabiliyyəti haqqında etüdlər”

əsərində, istərsə də dörd cilddən ibarət “İdeologiyanın ünsürləri” adlı əsərində ideologiyayı “ideyaların təşəkkülü və insan təfəkkürünün qanunları haqqında elm” kimi əsaslandırmağa cəhd etmişdir. Maarifçilik dövründə təşəkkül tapan siyasi ideologiyaya arzu edilən ideal cəmiyyət haqqında təsəvvürləri əks etdirirdi. Müasir elmdə ideologiya termininin şərhində müxtəlif mövqelər nəzərə çarpır. T.Parsons ideologiyayı geniş tutumlu anlayış kimi şərh edərək, ona funksional yanaşma kontekstində diqqət yetirir. 140 İdeologiyaya direktiv (göstəriş) xarakterli münasibət marksizmə məxsusdur. Marksizmdə ideologiya sinfin köklü mənafeyinin ifadəsi kimi vurğulanır. İdeologiyaya kulturoloji yanaşma isə onun mədəniyyət kontekstində araşdırılmasıdır və ideologiyayı sonuncunun mühüm elementi kimi nəzərdən keçirir. Bu məsələlər M.Veberin, K.Manheymin, E.Dürkheymin əsərlərində əsaslandırılır. İdeologiya siyasi ideyaların, görüşlərin, dəyər və məqsədlərin məcmuunun sistemləşdirilmiş növü, həmçinin fərdi və eləcə də ictimai şüurun tərkib hissəsi olmaqla bu kontekstdə siyasi ideologiyaya kimi çıxış edir. Siyasi ideologiyaya siyasi xarakterli ideyalar vasitəsilə hakimiyyət münasibətləri sistemi və cəmiyyətin siyasi quruluşu barədə təsəvvürləri birbaşa əks etdirir. İdeologiya özündə kütləvi emosiyayı, hazırlıq və həmrəylik hissini, sosial əhval-ruhiyyəni əks etdirir. Siyasi ideologiyanın hakimiyyət sferasında rolu onun ictimai şüura yiyələnməsinin xarakterindən asılıdır. Siyasi ideologiyanın başlıca funksiyalarına sərvət yönümü, səfərbəredici, inteqrativ, dayandırıcı-məhdudlaşdırıcı, iştirakçılıq və proqnozlaşdırma, aksioloji, müəyyən sosial qrupların mənafeyini ifadəsi, müdafiəsi və s. daxildir. Siyasi ideologiyanın bu funksiyaları, onları siyasi şüurun digər formalarından (məsələn, siyasi psixologiyadan) fərqləndirən iki xüsusiyyət sayəsində: total əhəmiyyətə (qloballığa) ideali olmaq və normativlik əsasında yerinə yetirilir. İdeologiya və siyasətin nisbəti məsələsi ciddi nəzəri və praktiki problemdir. Eyni zamanda siyasi ideologiyanın köməyi ilə insanların dünyagörüşü təşəkkül taparaq inkişaf edir, siyasi dəyərlər və sərvət yönümü formalaşır. İdeologiya qrup halında olan və ictimai mənafehlərin ifadəsini təmin edən siyasi və ictimai təşkilatların aləti kimi nəzərə çarpır, ideoloji birləşmə isə ağır həyatı sınaqlarda özünü böyük yaradıcı qüvvə kimi sübut etmişdir. Bir məqamda qeyd etmək lazımdır ki, total siyasətin total ideologiyalaşması təhlükəlidir, belə halda cəmiyyətin siyasi həyatı özünün bütün çoxcəhətli təzahürlərində vahid ideoloji doktrina əsasında nəzərə çarpır. Həmçinin ideologiya sosial qrupların siyasi 141 reallığa münasibətini müəyyənləşdirir, eləcə də cəmiyyətin siyasi inkişafının prinsipial istiqamətini

əsaslandırır. Siyasi tarix yüzilliklər ərzində xeyli ideoloji doktrinaların təzahürü və tənəzzülünü nümayiş etdirmişdir. Dini və milliideologiya, anarxizm və tyermondializm, ekologizm və xristian-demokratik ideologiyalar qüdrətli siyasi hərəkatları istiqamətləndirmişlər. Onların əhatə dairəsi çox genişdir, özündə həm mötədil (mülayim), eləcə də radikal, ekstremist ideya-siyasi cərəyanları birləşdirir. Siyasi ideologiyanın “sol” və “sağ” cərəyanlara ayrılması da mümkündür. Müasir dövrün başlıca siyasi-ideoloji cərəyanlarına liberalizmneoliberalizm, mühafizəkarlıq-neomühafizəkarlıq, marksizm (kommunist və sosialist ideologiyası), sosial-demokratiya, faşizm aid edilə bilər. Liberalizm ideyası antik dövrün mütəfəkkirləri sayılan Demokrit və Lukretsi Karr tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, müstəqil ideoloji cərəyan olmaq etibarilə XVII-XVIII əsrlərin sonunda ingilis maarifçiləri C.Lokk, T.Hobbs, C.Mill və A.Smitin siyasi fəlsəfəsi əsasında formalaşdırılmışdır. Şəxsiyyətin azadlığının insanın başlıca hüququ elan edilməsi, eləcə də onun mülkiyyət sistemi ilə əlaqələndirilməsi bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Liberalizm öz konsepsiyasının əsasının azad rəqabət idealından, sərbəst bazar münasibətlərindən və sahibkarlıqdan ibarət olduğunu elan etdi. Bu dünyagörüşün əsasını universal şəxsi azadlıq ideali ilə əlaqədar olan fərdiyyətçilik, humanizm və rasionalizm, insanın şəxsi dəyəri və xüsusi mülkiyyətdən özgələşməmək, azad bazar və rəqabət təşkil edir. Hazırda klassik liberalizm öz əsassızlığını büruzə vermiş və neoliberalizm forması kəsb etmişdir. Neoliberalizmi yeni tarixi formanı məhz iqtisadiyyatda dövlət idarəçiliyinin güclənməsi və sosial məqsədlərin rolunun artması doğurmuşdur. Neoliberalizmin siyasi proqramında idarə edənlərlə idarə olunanların konsensusa gəlməsi, kütlələrin siyasi prosesdə iştirakının zəruriliyi, idarəetmə qərarlarını qəbulu qaydalarının demokratikləşməsi ideyası başlıca yer tutur. 142 Siyasi ideologiyalardan biri də XVIII əsrin sonunda təşəkkül tapan mühafizəkarlıqdır. Bu termini həmin dövrdə ilk dəfə işlədən F.Şatobrian olmuşdur. Mühafizəkarlığın dünyagörüşü bütöv sistem olmaq etibarilə ənənəvi, əxlaqi və maddi dəyərlərə istinad edən cəmiyyətin təsdiqlənməsinə əsaslanır. Mühafizəkarlıq ideyasını təşkilədən ən mühüm cəhətlər dini dünyagörüşünə yönələn irrasionalizm, milli dəyərlərlə bağlı olan ənənəviçilik və tarixi həyat tərzidir. İkili mənəvi hadisə olan mühafizəkarlıq bir tərəfdən müəyyənədici inersiya ədalət və adətlə bağlı olan psixoloji durum, təfəkkür tərz, müəyyən həyatı temperament, əvvəlki idarəetmə sistemə üstünlük verən köhnəpərəst şüur sistemidir (məzmun və məqsədlərindən asılı olmayaraq), digər

tərəfdən isə siyasətdə və bütövlükdə həyatda müvafiq davranış modelidir, öz fəlsəfi əsasları ilə səciyyələnən xüsusi ideoloji mövqedir. O, özündə siyasi iştirakçılığa dövlətə, sosial qaydalara və siyasi fəaliyyətə, partiyalara, ittifaqlara müəyyən münasibət prinsiplərini birləşdirir, mövcud qaydaları qoruyub saxlamağa cəhd edir. Mühafizəkarlığın mənəvi ataları İ.De Mestr, Z.De Bonald, E.Berk, sonralar X.Kortes, R.Pil, O.Bismark və başqaları sosial qaydaları şüurlu surətdə yenidən təşkil etmək haqqında fikrin qeyri-təbiiyini təsdiqlənməyə cəhd etmişlər. Mühafizəkar ideoloqların fikrincə, siyasi qaydaların əsasını kompromisə əsaslanan tədrici islahat təşkil edir. Hazırkı dövrdə mühafizəkarlıq dünyadakı dəyişikliklərlə uyğunlaşır. XX əsrin 70- ci illərinin birinci yarısından etibarən mühafizəkarlıq neomühafizəkarlıq simasında çıxış etməyə başlayır. Onun tanınmış nümayəndələri İ.Kristol, N.Podqorets, D.Bell, Z.Bjezinski və başqaları hesab olunur. Neomühafizəkarlıq vətəndaşla dövlətin qarşılıqlı əxlaqi məsuliyyətini və onların qarşılıqlı yardımını, hüquqa hörmət edilməsini, həddən artıq demokratiyaya qeyri-inamı, dövlət qaydalarını möhkəmliyinə əsaslan- nan ailə və dini mənəvi üstünlüyünü, sosial sabitliyi cəmiyyət üçün başlıca şərt hesab edir. Onun siyasi məqsədini, oriyentasiyasını praqmatizmfərqləndirir.

Müasir dövrün başlıca siyasi ideoloji cərəyanlarından biri marksizmdir,yəni kommunist və sosialist ideologiyasıdır. Sosializm ideyası dünyaya çoxdan məlum olsa da, bu ideyanın nəzəri cəhətdən rəsmiləşməsi yalnız XIX əsrin ortalarında reallaşdı. Həmin dövrdə yaranan marksist (kommunist) ideologiyası yetkin olmayan kapitalizmin kəskin sinfi ziddiyyətləri şəraitində təşəkkül tapmışdır. Marksizmin siyasi proqramı özündə hakimiyyət münasibətlərinin və mülkiyyət münasibətlərinin inqilabla dəyişdirilməsi tələblərini təcəssüm etdirir, bu dəyişikliklərə kommunist partiyası tərəfindən rəhbərlik edilməsi zərurətini elan edir, keçid dövründə proletariat diktaturası dövlətinin yaradılması və onun böyüyərək ümumxalq dövlətinə çevrilməsi ideyasını irəli sürür. Burada insanların ümumi bərabərliyi başlıcakommunist idealı kimi çıxış edir. Qeyd edək ki, marksizmin bəzi konseptual müddələri praktikada kifayət qədər təsdiqlənmədi. Belə ki, nəticə etibarilə bu ideologiyanın müasir dünyaya təsiri xeyli dərəcədə zəiflədi. Müasir dövrdə sosial-demokratiya ideologiyası daha geniş yayılmışdır. XX əsrdə sosial-demokratiya ideologiyası ictimai şüura daha çox təsir göstərən ideologiya olmuşdur. Sosialist ideologiyasının qolu olan sosial-demokratiyaBirinci Dünya müharibəsini və Rusiyadakı bolşevik inqilabını xüsusi tənqidi səviyyədə qiymətləndirməyə cəhd

etmişdir. Müasir sosialdemokratiya plüralist dünyagörüşünə (marksizmə, yenikantçılığa, tənqidi rasionalizmə və s.) əsaslanaraq azadlıq, ədalət və həmrəylik ideyasını müdafiə edir. Sosial demokratların siyasi proqramı özündə ictimai islahat, sosial müttəfiqlik, hüquqi dövlət, sosial oriyentasiyalı qarışıq iqtisadiyyat, siyasi plüralizm və demokratiya tələblərini əks etdirir. Onların ideologiyasının əhəmiyyətli komponenti əxlaqi dəyərlər sistemindən və siyasi fəaliyyətin etik stimulundan ibarətdir. Sosialdemokratların “demokratik sosializm” modelinin həyata keçirilməməsi “ümumi rifah dövləti” ideyasının reallaşması çətinlikləri ilə bağlıdır.

Siyasi mədəniyyət Siyasi mədəniyyət terminindən ilk dəfə alman filosofu və maarifçisi İ. Herder (1744-1803) tərəfindən istifadə olunmuşdur. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində müxtəlif siyasi hadisələrin təhlilində təhlil edilmişdir. Lakin siyasi mədəniyyət nəzəriyyəsi bu elmi terminin işlədilməsindən xeyli sonralar, XX əsrin 50-ci illərinin sonlarında və 60-cı illərin əvvəllərində irəli sürülmüşdür. Belə ki, siyasi mədəniyyət ideyası vətəndaşların və təsisatların siyasi davranışının motivləşməsini dərinlən tədqiq etməyə, xeyli münaqişələrin səbəblərini üzə çıxarmağa imkan yaratdı. Bunsuz siyasət üçün ənənəvi olan səbəbi hakimiyyət və resursların bölüşdürülməsi uğrunda mübarizəni izah etmək mümkün olmazdı. Siyasi mədəniyyət özünəaid nəzəriyyə çərçivəsində cəmiyyətin siyasi sistemi üzərində yüksələn özünəməxsus mədəni-yaradıcı üstqurum kimi nəzərdən keçirilir. O, siyasi aləmin keyfiyyət tərəfinin açıqlamağa imkan yaradır. Siyasi mədəniyyət konsepsiyasının təşəkkülü prosesi, daha çox isə onun məzmununun müəyyənləşdirilməsi məsələsi mübahisələr doğurmuşdur. Bu mübahisələrdə iki başlıca nöqteyi-nəzər üzə çıxmışdır. Birinci baxışa görə, siyasi mədəniyyət siyasi mövqelərin məcmusudur. İkinci baxışa görə isə siyasi mədəniyyət davranışla əlaqələndirilir. Hazırkı dövrdə siyasi mədəniyyətin mahiyyəti və məzmununa aid üç başlıca mövqe vardır. Bir qrup alimlər onu siyasətin bütün subyektiv məzmunu ilə eyniləşdirir və mənəvi hadisələrin məcmusu kimi qiymətləndirirlər (Q. Almond, S. Verba, D. Duvayn və b.). İkinci qrup alimlər isə onu normativ tələblərin təzahürü mənasında izah edirlər və ya insanın siyasətdəki davranışının nümunələri kimi açıqlayırlar (C. Vayt, C. Pleyno). Üçüncü qrupa görə isə siyasi mədəniyyət praktiki davranışda təcəssümünü tapan siyasi fəaliyyətin üsulu, siyasi fəaliyyət tərzini kimi başa düşülür (İ. Şapiro, P. Şaron, V. Rozenbaum). Siyasi mədəniyyətin belə başa düşülməsi insanın dövlətlə qarşılıqlı fəaliyyətinin praktiki formalarını 146 açıqlayır. Qeyd edək ki, siyasi həyatın konkret təzahürü xeyli dərəcədə cəmiyyətin siyasi

mədəniyyətdən asılıdır. Bu mühüm cəhəti nəzərə almadan siyasi hadisələrin və proseslərin mahiyyətini düzgün başa düşmək və qiymətləndirmək mümkün deyildir. Siyasi mədəniyyət cəmiyyətin mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Daha doğrusu, insan tərəfindən yaradılanların hamısı (maddi və mənəvi sərvətlər) mədəniyyətin mahiyyətini və məzmununu səciyyələndirir. Bir sözlə, mədəniyyət özündə maddi və mənəvi dəyərləri, insanların istehsal prosesini, bu prosesdə təşəkkül tapan münasibətləri, o cümlədən də informasiyanın və mədəni sərvətlərin verilməsini (ötürülməsini) təcəssüm etdirir. Eyni zamanda siyasi mədəniyyət müvafiq siyasi təsisatlarda və dəyərlərdə təzahür edərək siyasət sferasında insanların yaradıcı fəaliyyəti kimi çıxış edir. Siyasi mədəniyyətdə xeyli nəsillərin siyasi həyatının ümumiləşmiş təcrübəsi təcəssüm olunur. O, siyasi fəaliyyətin prinsiplərini və normalarını, xüsusilə siyasi rəhbərliyi, mövcud siyasi təsisatları, vətəndaşların siyasi şüursəviyyəsini, onların siyasət haqqında əldə etdikləri biliklərin dərəcəsini, siyasi sferada davranış üsulunu və s. səciyyələndirir. Hazırkı dövrdə siyasi mədəniyyət anlayışı cəmiyyətin həyati təzahürlərinin bütövlüyünün ifadəsi olan fikirlərlə daha çox zənginləşir. Siyasi mədəniyyət spesifik mənəvi hadisə olmaqla, ümumi hakimiyyət sferasında təzahür edir və onun keyfiyyət bütövlüyünü səciyyələndirir. O, cəmiyyətin siyasi sistemi ilə qarşılıqlı əlaqə kəsb edir. O, həm də siyasi sistemin fəaliyyəti prosesində siyasi münasibətlərin xarakteristikası kimi başa düşülməlidir. Onun neqativ və pozitiv ünsürləri məhz mövcud siyasi sistemlə şərtlənir. Siyasi mədəniyyətin məzmununa yalnız siyasi sistemin müdafiə olunmasına xidmət edən sərvətlər deyil, həm onun dəyişdirilməsinə təsir göstərən ünsürlər daxildir. O, siyasi davranış vasitəsilə reallaşır, dinamik mahiyyət kəsb etməklə bu və ya digər formada varislik keyfiyyətlərini təcəssüm etdirir. Siyasi mədəniyyət siyasi həyatın özünəməxsus yarım sistemidir, yəni siyasi mədəniyyət 147 anlayışı özündə şüurun, siyasətin və mədəniyyətin əlamtlərini birləşdirir. Onun mahiyyətini və məzmununu dolğun başa düşmək üçün onun sturukturunun açıqlanması vacibdir. Siyasi mədəniyyətin sturukturunu təşkil edən ünsürlər sosial-iqtisadi, milli-mədəni, ictimai-tarixi və digər uzunmüddətli amillərlə şərtlənir. Onun sturukturuna eyni zamanda uzun müddət ərzində formalaşan müxtəlif nəsillərin ənənələri, siyasi praktikanın fəaliyyətdə olan normaları, müxtəlif ictimai-siyasi təsisatların qarşılıqlı münasibətləri haqqında ideyalar, konsepsiyalar və inamlar daxildir. Siyasi mədəniyyətin sturukturuna eləcə də mövcud siyasi sistemə münasibətdə insanların fəaliyyət yönümü, ayrı-ayrı fərdlər, cəmiyyət və dövlət

arasında münasibətlərin prinsipləri daxildir. Eyni zamanda siyasi mədəniyyətin müxtəlif daxili strukturları subyektin siyasi davranışının formalaşması texnologiyasını, konkret ölkənin siyasi mədəniyyətinin təşəkkül mərhələlərini, müxtəlif subyektlərin (elita, elektorat, ayrıca ölkələrin və regionların sakinləri) mövcudluğunu ifadə edir. Siyasi ədəbiyyatda eyni zamanda siyasi mədəniyyətin strukturu dövlət hakimiyyətinə münasibət və siyasi hadisələri qiymətləndirmək səviyyəsində nəzərdən keçirilir. Onun strukturunu formalaşdıran cəhətlər sırasında ümumi əhəmiyyət daşıyan siyasi biliklər, siyasi təfəkkür tərz, siyasi təfəkkür mədəniyyəti, siyasi davranış və fəaliyyət qabiliyyəti, siyasi hisslər və emosiyalar əhəmiyyətli yer tutur. Siyasi mədəniyyət siyasi həyatda müəyyən konkret funksiyalar həyata keçirir. Onun funksiyaları siyasi təfəkkürün formalaşmasında, sosial hadisə və prosesləri siyasi cəhətdən düzgün təhlil edib qiymətləndirməkdə əhəmiyyətli rol oynayır. Siyasi mədəniyyətin başlıca funksiyalarına eyniləşdirmə, oriyentasiya, idraki, normativ, proqramlaşdırma, adaptasiya, tənzimləyici, əlaqələndirmə, inteqrasiya, aksioloji, sosiallaşma, səfərbəredici, sosial təşkilatçılıq və s. aiddir. İctimai inkişaf gedişində bu və ya digər ölkədə siyasi mədəniyyətin müxtəlif tipləri işlənib hazırlanmışdır. Siyasi mədəniyyətin tipləri, hər şeydən əvvəl, vətəndaşların siyasi davranış tərzində müəyyən dəyərləri və standartları ifadə edir. Onun tiplərinin təsnifatının əsasını ictimai tarixi, milli-mədəni, iqtisadi, mənəvi, dini və başqa amillər təşkil edir. Müasir siyasi ədəbiyyatda siyasi mədəniyyətin tiplərinin təsnifatına ciddi maraq göstərilir. Siyasi mədəniyyətin əhatə dairəsinə görə daha geniş, böyük tipləri bunlardır: liberal-demokratik, avtoritar, totalitar. Siyasi mədəniyyətin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, o, cəmiyyətin təbii-tarixi inkişafının məhsuludur, kollektiv siyasi yaradıcılığın nəticəsidir, siyasi təcrübənin sabit tərəfini möhkəmləndirir, total xarakter daşıyır, çünki siyasi münasibətlər siyasi mədəniyyətlə nüfuz edici imkanlarını artırır, əhalinin əsas kütləsinin siyasi şüurunu və siyasi davranışını səciyyələndirir. İnsanın davranış standartlarını, mədəni sərvətləri və dəyərli fəaliyyət yönümünü mənimsəməsi prosesi onun konkret siyasi sistemə uyğunlaşmasına imkan yaradan cəhətlərin və bacarığın formalaşmasına gətirib çıxarır.

Mövzu 11. Beynəlxalq münasibətlərin politologiyası

- 1. Beynəlxalq münasibətlər: anlayışı və predmeti**
- 2. Xarici siyasət və beynəlxalq əməkdaşlıq**
- 3. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi**
- 4. Dövlətlərarası münasibətlər**

Beynəlxalq münasibətlər bir sıra elm sahələrinin-diplomatiya tarixinin, beynəlxalq hüququn, dünya iqtisadiyyatının, hərbi strategiyanın və digər elmlərin tərkib hissəsidir. Beynəlxalq münasibətlərin predmetində beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi 164 xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu mənada Stenli Hoffmanın qeyd etdiyi kimi, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi qədim tarixə malikdir. Fukididhələ iki min bundan əvvəl, müstəqil siyasi vahidlər arasında münasibətlərin dərin təhlilini vermişdir. Qədim dövrdən başlayaraq münaqişələrin və müharibələrin səbəbləri, xalqlar arasında sülh və əmin-amanlığın yaradılması, onların qarşılıqlı əməkdaşlığı və digər bu kimi məsələlərin araşdırılmasına məqsədyönlü diqqət yetirilmişdir. Tədricən nisbi müstəqilliyə malik olan bu elmi sfera beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi kimi təşəkkül tapır. Bu proses XX əsrin ikinci yarısından sonra daha da sürətlənir. Həmin dövrdə onun sosiologiyalaşması istiqamətində ilk cəhdlər nəzərə çarpır və nəticə etibarilə beynəlxalq münasibətlərin sosiologiyası nisbi müstəqillik kəsb edən elm sahəsi kimi formalaşır və inkişaf edir. Hazırda müasir beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin təsnifatı mühüm elmi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu nəzəriyyənin təsnifatında başlıca istiqamətlər siyasi idealizm, siyasi realizm, modernizm, transmillilik, neomarksizm və sair hesab olunur. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinə qlobal və xüsusi mövqedən yanaşılması müasir tədqiqatçıların səciyyəvi fəaliyyət istiqamətidir. Xüsusi

mövqedən, başqa sözlə, çoxcəhətli məsələlərin deyil, məhz müəyyən problemin tədqiqi, zənnimizcə, özünəməxsus maraq doğurur. Bu mənada Kanada alimi Baqat Koraninin beynəlxalq aktorlar nəzəriyyəsi, Corc Modelskinin, Samir Aminin və Karl Kayzerin beynəlxalq münasibətlər çərçivəsində qarşılıqlı fəaliyyət nəzəriyyəsi, Lyussi Puarenin, Devid Singerin və İohan Qaltunqun strategiya, münaqişələr və dünyanın tədqiqi nəzəriyyəsi, Karl Doyçun integrasiya nəzəriyyəsi, İmis Klodun və Jan Siotisin beynəlxalq təşkilatlar nəzəriyyəsi diqqəti cəlb edir. Müasir beynəlxalq münasibətlərnəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasında Amerika alimi Hans Morgentaunun tədqiqatları mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hans Morgentaunun 1948-ci ildə çapdan çıxan “Millətlər arasında siyasi münasibətlər. Hakimiyyət uğrunda mübarizə” adlı 165 kitabı nəinki ABŞ-da, eləcə də Qərb ölkələrində xeyli siyasət adamlarının ciddi marağına səbəb olmuşdur. Tədqiqatçılar “beynəlxalq münasibətlər” anlayışının mahiyyətini açıqlamağa xüsusi diqqət yetirirlər. R.Aronun “münasibətlərin tənzim olunması nümunəsi dövlətlərarası müqavilələrdir” fikri maraq doğursa da, bununla razılaşmayan tədqiqatçılar da vardır. Amerika alimi D.Kaporazonun fikrincə, hazırkı şəraitdə beynəlxalq münasibətlərdə başlıca fəaliyyət göstərən dövlətlər deyil, məhz siniflər, sosial-iqtisadi qruplar və siyasi qüvvələrdir. Biheviörçuluq məktəbinin nümayəndəsi D.Singerə görə isə beynəlxalq münasibətlərdən başlamış qlobal birliklərdək hamısının davranışı öyrənilməli, onlarıdünya meydanında nüfuzu nəzərə alınmalıdır. C.Rozenau isə belə qənaətdədir ki, son onilliklərdə dünya siyasətində baş verən dəyişikliklər xalqların və cəmiyyətlərin qarşılıqlı asılılığını şərtləndirir. Qeyd edək ki, beynəlxalq münasibətlərin mahiyyətinin və spesifikliyinin mühüm üsürlərindən biri onun iştirakçılarının müəyyənləşdirilməsidir. Fransız sosioloqu R.Aronun fikrincə, “beynəlxalq münasibətlər siyasi vahidlər arasında münasibətlərdir: bu anlayış yunan polisini, Roma və ya Misir imperiyasını, eləcə də Avropa monarxiyasını, burjua respublikalarını və ya xalq demokratiyasını

özündə təcəssüm etdirir". Beynəlxalq münasibətlərin məzmununu başlıca olaraq dövlətlər arasındakı münasibətlər təşkil edir. Bu münasibətlər xalqlar, dövlətlər sistemi arasında formalaşan siyasi, iqtisadi, diplomatik, hərbi, mədəni, elmi-texniki əlaqələr və qarşılıqlı münasibətlərdir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərarası münasibətlər başlıca rol oynayır. Siyasi elmin tərkib hissəsi olan beynəlxalq münasibətlərin poli- tologiyası özünəməxsus spesifiklik kəsb edir. Beynəlxalq siyasət, onun sosial təbiəti, qanunauyğunluğu, fəaliyyəti və inkişafı beynəlxalq münasibətlərin politologiyasının predmetinin mühüm tərəfidir. Beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin yaranması ilə təşəkkül tapır. XX əsrin sonunda SSRİ-nin dağılması nəticəsində dünyada 166 yeni müstəqil dövlətlər yarandı. Hazırda bütün müstəqil dövlətlər arasında beynəlxalq münasibətlər mövcuddur. 1815-ci ildə Vyana konfransı nəticəsində Avropada beynəlxalq münasibətlər sistemi təşəkkül tapmağa başlayır. Beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən ilk təşkilat 1935-ci ildə yaradılan Millətlər Cəmiyyətidir. İkinci dünya müharibəsindən sonra, 1945-ci ilin oktyabrında yeni beynəlxalq təşkilat-BMT fəaliyyətə başladı. BMT-nin başlıca məqsədi beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaqdan və möhkəmləndirməkdən, eləcə də onun iştirakçıları arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdən ibarətdir. BMT-nin əsas orqanlarından biri Təhlükəsizlik Şurasıdır. Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olan beş böyük dövlət-Rusiya, ABŞ, Çin, Böyük Britaniya və Fransa şurasının qərar qəbul etməsində önəmli rol oynayırlar. Amma buna baxmayaraq, təəssüflə qeyd etməliyik ki, Şuranın qəbul etdiyi bəzi qərarlar-məsələn, Azərbaycan Respublikasının mənafeyinə uyğun gələn Dağlıq Qarabağ barədə dörd qətnamə (822, 853, 874, 884) indiyədək həyata keçirilməyibdir. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dövlətlərarası birliklərdən ən təsirlisi Şimali Atlantika Bloku (NATO) və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı olmuşdur. NATO-dan fərqli olaraq Varşava Müqaviləsi Təşkilatı SSRİ-nin süqutu ilə əlaqədar dağılmışdır. Regional dövlətlərarası birliklər sırasında dünya siyasətində mühüm rol oynayan Ərəb

Dövlətləri Liqasını, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri Assosiasiyasını, Asiya Sakit Okean Şurasını, Afrika Birliyi Təşkilatını, İslam Konfransı Təşkilatını, Beynəlxalq İnkişaf və Yenidənqurma Bankını, İslam İnkişaf Bankını və digər nüfuzlu təşkilatları göstərmək olar. Beynəlxalq münasibətlərin subyektləri arasında beynəlxalq iqtisadi birliklər mühüm rol oynayır. Dünya siyasətinə təsir göstərən belə iqtisadi birliklərdən beynəlxalq təşkilatlardan biri Avropa İqtisadi Birliyidir. Beynəlxalq münasibətlərin digər mühüm komponenti ümumdünya hökumət və qeyri-hökumət siyasi təşkilatlarıdır. Müasir dünyada sağlam siyasi münasibətlərin təşəkkülündə 1949-cu ildən fəaliyyət göstərən 167 ölkə arasında təşkilat-Avropa Şurası və ATƏT (Avropada əməkdaşlıq və təhlükəsizlik təşkilatı) mühüm rol oynayır. Daxili siyasətin məntiqi davamı olan xarici siyasət dövrümüzün ən aktual və mürəkkəb problemlərindəndir. Xarici siyasətin mahiyyəti bu günə qədər kəskin elmi mübahisələr predmeti kimi davam edir. Hans Morgentaunun fikrincə, xarici siyasət, hər şeydən, milli mənafe ilə müəyyən olunur. Milli mənafe insanın dəyişməz təbiəti, coğrafi şərait, sosial-mədəni və tarixi ənənələrlə əlaqədar olduğu üçün obyektiv xarakterə malikdir. Onun fikrincə, ölkə həyatının daxili amilləri olmaq etibarilə siyasi rejim, ictimai rəy dəyişə bilər və dəyişirdə-bunlar milli mənafeyə təsir etmək qabiliyyətinə malikdir, lakin milli mənafe siyasi rejimin xarakteri ilə bağlı deyildir. Daxili siyasətlə xarici siyasətin əlaqəsinə dair digər mövqelər də mövcuddur. Məsələn, geosiyasi konsepsiya, “varlı Şimal” və “yoxsul Cənub” nəzəriyyələri, eləcə də “dünya mərkəzi” ilə “dünya əyalətinin” asılılığına dair neomarksist nəzəriyyə səciyyəvidir. Qeyd edək ki, xarici siyasətin uğurları ölkə daxili əlverişli şəraitlə əlaqəlidir. Hər hansı ölkədə daxili siyasi proseslərin məqbul vəziyyəti dünya siyasətində layiqli yer tutmağa mühüm təkan verir. Müasir beynəlxalq siyasi nəzəriyyədə diqqəti cəlb edən istiqamətlərdən neorealizm və strukturalizmdir. Bu nəzəriyyələrin tərəfdarlarına görə, xarici siyasətin müəyyən olunmasında milli mənafe yox, məhz beynəlxalq sistemin daxili

dinamikası həlledici rol oynayır. Dünyanın qarşılıqlı asılılığı konsepsiyasının tərəfdarlarına görə isə daxilivə xarici siyasət ümumi əsasa malikdir.

Transnasionalizm məktəbinin tərəfdarları isə transmilli münasibətləri önə çəkirlər. Xarici siyasət dövlətin iqtisadi, demokratik, hərbi, elmi-texniki və mədəni potensialına əsaslanır. Dövlətin geosiyasi vəziyyəti onun xarici siyasətinə həlledici təsir göstərir. Geosiyasi vəziyyətlə bağlı dövlət bir tərəfdən özünə müttəfiqlər seçir, digər tərəfdən isə öz rəqibləri ilə qarşılıqlı münasibətləri inkişaf etdirir. Geosiyasət nədir? Geosiyasət 168 beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin ən başlıca anlayışlarından biridir. Geosiyasət ərazi-məkan xüsusiyyətlərinin dövlətlərin və dövlətlər blokunun yerli, regional, kontinental və qlobal beynəlxalq proseslərin vəziyyətinə təsiri imkanlarını və konkret tarixi formalarını səciyyələndirir.

Geosiyasətin tarixi təşəkkülü cəmiyyətin həyatında coğrafi amillərin rolunun tədqiqi ilə bağlıdır. İnsanların fəaliyyətinin bütövlükdə təbii mühitlə şərtlənməsi barədə təsəvvürlər coğrafi amil konsepsiyasının metodoloji əsası olmuşdur.

Geosiyasətin xüsusi bir elmi-tədqiqat sahəsinə çevrilməsi və onun nəzəri-metodoloji əsasları birdən-birə meydana çıxmamışdır. Bunun üçün bəşəriyyət uzun bir nəzəri və praktik inkişaf dövrü yaşamışdır. Geosiyasət əsasən XIX əsrin sonlarından başlayaraq və XX əsrin birinci yarısında xüsusi elmi istiqamətə çevrilmişdi. Bu proses o zaman daha çox akademik elmi-ehtiyac kimi deyil, dövrün dövlət siyasətini planlaşdırmaq və siyasi xadimlərə praktik tövsiyələr vermək ehtiyacı kimi meydana gəlmiş və əsasən tətbiqi elm kimi formalaşmışdır.

Geosiyasət yalnız XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Avropada elmi biliklərin inkişafı, xüsusən, yeni siyasi reallıqların dərk edilməsi tələbatı ilə bir qədər də inkişaf etmiş və tədricən akademik elmə çevrilmişdir. Klassik geosiyasətçilər bu elmə ilk dövrlərdə sosial-fəlsəfə anlamında yanaşır və geosiyasətdən əsasən milli maraqların qorunması məqsədilə istifadə edirlər. Bu zaman ölkənin məkan, ərazi və sosial xarakteristikası kimi coğrafi amillərdən dövlətlərarası münasibətlərdə

istifadə olunmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Dövlətin coğrafi vəziyyəti, məkan xarakteristikası, ərazisi, əhalisi, qonşuları və s. məsələlər klassik geosiyasət yaradıcılarının əsas tədqiqat obyektii idi. Qədim dünyanın filosof, səyyah və tarixçilərindən tutmuş, XVI-XIX əsrlərin dövlət başçıları və onların ətrafındakı intellektual mütəfəkkirlərə qədər hər kəs yaşadığı ölkə və ərazilərin təbii, 169 coğrafi, tarixi, mədəni, hərbi və geosiyasi məsələlərini öyrənir, cəmiyyət həyatını planlaşdırır və idarə edir, qonşularla bu və ya digər münasibətlər qurur və ünsiyyətə daxil olurdu. Sadəcə bu fəaliyyəti bəhs olunan dövrdə ümumiləşdirən və elmi əsaslarla formalaşdıran geosiyasət adlı elmi mərkəzlər yox idi. Geosiyasət elminin ilkin mənbələrini və intellektual əsasını XVII -XIX əsrlərdə Avropa və dünyada mərkəzləşmiş dövlət müstəmləkəçilik hərəkatını başlayan, geniş geosiyasi təfəkkürə malik olan bəzi krallar, dövlətbaşçıları, hərbi sərkərdələrin və onları əhatə edən coğrafiyaçı-səyyah alimlərin, qabaqcıl mütəfəkkirlərin ideya və düşüncələri, onlara məxsus əsərlər təşkil edirdi. Bir əsrdən çoxdur ki, dünya siyasətşünaslığında “Geosiyasət elmi” termini istifadə olunur. Bir elm kimi geosiyasətin mahiyyəti və hüdudları, obyektii və predmeti ilə bağlı bütün bu dövr ərzində də diskussiyalar keçirilir və mübahisələr aparılır. Geosiyasət gənc olduğu qədər də dinamikdir, bəşəriyyətin siyasi düşüncə tərzindəki dəyişikliklərə müvafiq olaraq sürətlə dəyişir və inkişaf edir. Həm ənənəvi klassik, həm də müasir geosiyasətdə “geosiyasət” anlayışının universal formulu yoxdur. Bu hal əslində inkişaf etməkdə olan və formalaşması davam edən ictimai elmlərin hamısı üçün xarakterikdir. Geosiyasətin elm kimi formalaşması prosesi dünyada XIX əsrin sonlarından başlanır və siyasi coğrafiyanın predmet sahəsinə müəyyən müdaxilələrlə inkişaf edərək təxminən 1950-ci illərdə əsasən başa çatır. Əsasını Böyük coğrafi kəşflər təşkil edən “siyasi coğrafiyadan” o, illərdə insanlar tamam başqa vəzifələrin həllini tələb edirdi. Bunların sırasında Böyük coğrafi kəşflər nəticəsində əldə olunan məlumatların ümumiləşdirilməsi, yəni coğrafi və siyasi

əlaqələrin, hədəflərin sistemləşdirilməsi, köhnə və yeni coğrafi və siyasi əlaqələrin, hədəflərin sistemləşdirilməsi, köhnə və yeni 170 dünyanın coğrafi xəritəsinin yenidən cızılması və s. xüsusilə aktual idi. Geosiyasət klassikləri ilkin olaraq bu elmə dövlətlərin yeni ərazilər və yeni geosiyasi şərait üzərində “sərəncam vermək”, “qərar qəbul etmək” funksiyasını ifa edən sahə kimi baxırlar. “Siyasi coğrafiyanın” əsasını 1897-ci ildə yazdığı “Siyasi coğrafiya” əsəri ilə alman alimi Fridrix Ratsel (1844-1904) qoymuş, geosiyasət anlayışını isə təxminən 20 il sonra elmi ədəbiyyata İsveç mənşəli alim Rudolf Çellen (1864-1922) gətirmişdir. Rudolf Çellen özünün “Dövlət həyatın forması kimi” adlı əsərində geosiyasəti “konkret məkanda yerləşən, daim genişlənən və inkişaf edən, coğrafi və bioloji orqanizmin qovuşduğu dövlət haqqında elm kimi” xarakterizə etmişdir. F.Ratselə görə, geosiyasət dövlətin öz ətrafına, qonşularına, ilk növbədə yerləşdiyi coğrafi məkana münasibətini öyrənir və coğrafi məkan münasibətlərindən (ətraf aləmdən) irəli gələn, yaranan problemlərin həllini qarşısına məqsəd qoyur. Ratsel geosiyasəti, həm də coğrafi cəhətdən izah edilmiş siyasət, öz müstəqil tədqiqat sahəsi olmayan bir aralıq elm kimi dəyərləndirir, onu daha çox siyasətə yaxın olan, diqqətini siyasi şəraitlərə, onu coğrafi aspektlərinin təhlilinə və coğrafi şərhinə yönəldən sahə hesab edirdi. Geosiyasətin keçmiş SSRİ-də digər sosialist ölkələrində çox maraqlı tarixi keçmişi olmuşdur. Baxmayaraq ki, 1917-ci ilə qədər Rusiya geosiyasət məktəbi dünyanın ən aparıcı və qabaqcıl mərkəzlərindən sayılırdı, inqilabi çevriliş nəticəsində hakimiyyətə gələn bolşeviklər bu elmə qeyri-rəsmi şəkildə qadağa qoydular. Odur ki, Geosiyasət uzun müddət XX əsrin 80-ci illərinə qədər bəhs olunan məkanda qanundankənar elm, imperialist dünyasının ərazi ideallarına və xarici işğallarına bəraət qazandıran saxta burjua nəzəriyyəsi kimi təqdim edilmiş və onun əsas tədqiqat obyektlərinin və predmetinin öyrənilməsini “iqtisadi və siyasi coğrafiyanın” üzərinə qoymuşlar. 171 XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq elmi fikrin bu istiqaməti bütün sosialist dünyasında, o cümlədən SSRİ məkanında

yenidən qiymətləndirilməyə başlandı. Əvvəklə yanaşmalardan tədricən intina olunaraq “geosiyasət elmini” mənfi burjua nəzəriyyəsi kimi deyil, ayrı-ayrı coğrafi amillərlə məkanın yerləşməsi, müəyyən təbii ehtiyatların siyasi qiymətləndirilməsi, iqlimin əhali sıxlığı və onun inkişaf sürəti kimi amillərlə müəyyənləşən məxsusi dövlət siyasəti, xüsusən də strateji xarici siyasət sahəsi-Qərb siyasi konsepsiyası kimi dəyərləndirməyə başladılar. Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-də 1917-1991-ci illərdə geosiyasi məktəblər adı altında qurulan elmi-tədqiqat mərkəzləri olmasa da Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun üzvləri üçün xüsusi olaraq məxfi məruzələr, xidməti materiallar ayrıca institutlarda, hərbi Akademiyalarda hazırlanırdı və məxfi qriflərlə tədqiqatçılardan gizlədilir. Ölkənin xarici siyasəti, bu və ya digər dövlətlərlə strateji münasibətləri əslində, dövlətin geosiyasi biliklərinə, elmi tədqiqatların nəticələrinə sökənərək onun strateji maraqlarını ifadə edirdi. Ölkə ali məktəblərində bilavasitə geosiyasət fənni tədris olunmasa da, siyasi coğrafiya, topoqrafiya, politologiya, hərbi strategiya və digər fənlərin tərkibində tələbələrə geosiyasi biliklər öyrədilirdi. SSRİ dağılandıqdan sonra geosiyasi tədqiqatlar həm bütün dünyada, həm də postsosialist ölkələrində daha da artmış, onun anlayışları, obyektləri genişlənmiş və zənginləşmiş, konkret və tətbiqi məzmun kəsb edərək müasir dünyada baş verən dəyişikliklərə fəal müdaxilə etməyə və təkan verməyə başlamışdır. Əlbəttə, bu vəziyyət ilk növbədə geosiyasətin bir çox sahələrinin elmi bazasının genişlənməsi ilə bağlı olmuşdur. Hazırda geosiyasət təkcə dünya nizamının dəyişdirilməsində əsas ideya və alət deyil, həm də aparıcı ölkələrin strateji siyasətinin və insanlığın gələcək taleyinin proqnozlaşdırılmasında açar rolunu oynayır. 172 Geosiyasət dövlətə öz məkanını və bu məkanda yaşayan əhalisini (vətəndaşını) yarana biləcək hər hansı xarici təhlükələrdən qorumaq haqqında biliklər verir. Müasir siyasətşünasların geosiyasətin özünəməxsus xarakteristikası kimi təqdim etdikləri cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, dünyanın sonrakı siyasət bölgüsü ilə coğrafi və iqtisadi region

bölgüsü arasında uyğunsuzluq müşahidə olunur. Yaxud dövlətlərin siyasi sərhədləri ilə dünyanın mədəni-informasiya bölgüsü qətiyyənlə üst-üstə düşür. Odur ki, geosiyasət tədqiqatçıların bu elmin əsasları, predmeti, subyektı və obyektı ilə bağlı bəzi düşüncələri elmi-texniki tərəqqinin müasir dövrdəki nailiyyətləri çərçivəsində yeni qiymətləndirmə tələb edir. Beləliklə, ümumiləşdirmə apararaq demək olar ki, müasir dövrdə geosiyasəti-məqsədli və subyektiv, elmi və ideoloji, nəzəri və praktiki fəaliyyət sahəsi olaraq bütöv planetin (qitə, region, ölkə, quru, dəniz, hava, hərbi kosmik və s. məkanların) vəziyyətini bu vəziyyətə təsir göstərən amilləri (coğrafi tarixi, siyasi, ideoloji, demografik, informasiya, müdafiə, dini-mənəvi, sosial-iqtisadi, kommunikasiya və s.) ölkələrin və ölkə birliklərinin geostrateji inkişafının hərəkətverici qüvvələrini və fəaliyyətinin əsaslarını öyrənən elm kimi xarakterizə etmək olar. Geosiyasət elmini ABŞ-ın “Amerikana” geosiyasi ensiklopediyasında dövlətin strateji potensialını və gücünü öyrənən elm kimi qiymətləndirmişlər. Amerikan politoloqu G.Qeddisin fikrincə desək, geosiyasət son nəticədə dövlətlərin geosiyasi kodlarının hazırlanmasına xidmət edir. Geosiyasi kod hər bir ölkənin özü, qonşuları, dostları və rəqibləri haqqında elmi institutlar vəzifə və hədəflərini, geostrateji və təhlükəsizlik doktrinalarını müəyyən edən qanunlar və fəaliyyətlər toplusudur. Eyni zamanda geosiyasət dünyada baş verən beynəlxalq, regional dövlətlərarası siyasi prosesləri bilavasitə öyrənən beynəlxalq münasibətlərə istinad edir və reaksiya verir. Siyasi elmdə geosiyasətin obyektı və predmeti ilə bağlı mübahisələr də artıq bir əsrə yaxındır ki, davam edir. 173

Geosiyasətin vəzifələri, obyektı və predmeti ilə bağlı fikirlərini ən dolğun şəkildə F.Ratsel və R. Çellen ifadə etmişdir. Ratselə görə geosiyasət siyasi amillərin məkanla qarşılıqlı münasibətlərinin ölkənin ərazisinə, əhalisinə və subyektlərin mədəni davranışlarına təsirini öyrənir. Rasteldən fərqli olaraq Çellen isə geosiyasətin tədqiqat obyektlərini və tərkibini üç yerə bölmüşdü. Monopolitika – konkret dövlətin siyasi əhatəsini, xarici aləmin və siyasi müttəfiqlərin ona

göstərdiyi təsir və təzyiqli öyrənir; Morfopolitika – dövlətin ərazisinin formasını, ölçülərini öyrənir; Fiziopolitika- dövlətin ərazisinin geostrateji məzmun keyfiyyətlərini və s. öyrənir. Eyni zamanda Çellen dövlət həyatının müxtəlif aspektlərini öyrənən beş elm sahəsini xüsusi qeyd etmişdir. Buraya- geopolitika, ekopolitika, demopolitika, sosiopolitika, kratopolitika daxildir. Çellen burada birinciliyi məhz geopolitikaya vermişdir. Ona görə geopolitikanın əsas vəzifəsinin də bir orqanizm olaraq dövlətin böyüməyə və genişlənməyə olan ehtiyacını, dünya ərazilərinin bölüşdürülməsi hesabına bu ehtiyatın ödənilməsinin vacibliyini əsaslandırmaqdan ibarət olduğunu qeyd etmişdir. Çellen hesab edirdi ki, böyük dövlətlər əhalisinin artan tələbatını ödəmək üçün planlı şəkildə öz “həyati məkanlarının” genişləndirilməsi ilə məşğul olur. Onun fikrincə geosiyasət də bu məsələdə dövlətin əsas aləti rolunu ifa etməlidir. Eyni zamanda digər klassik alman geosiyasətçisi K.Haushofer geosiyasəti “dövlətin coğrafi təfəkkürü” kimi dəyərləndirirdi. Haushoferə görə dövlətin geostrateji məkan və ərazi xarakteristikasının düzgün dəyərləndirilməsi doğru siyasi qərarların verilməsi və əsaslı praktiki fəaliyyətin qurulması bütün qələbələrin əsasını təşkil edir. Bu anlamda o, geosiyasəti “praktiki siyasi rəhbərlik sənəti” kimi qiymətləndirdi. ABŞ-da geosiyasətin yaradıcılarından olan N.Spaykmen geosiyasətin əsas vəzifəsinin “coğrafi yerləşmə xarakteristikasından asılı olaraq 174 dövlətin təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələləri öyrənməkdən ibarət olduğu qənaətində idi. Həmçinin geosiyasətin predmetinə həm keçmişdə, həm də müasir dövrdə bir qayda olaraq-dünya və regional problemlərin həllində geosiyasi subyektlər arasındakı qarşılıqlı münasibətləri aid edirlər. Eyni zamanda müasir dövrdə informasiya müharibələrini, subyektlərarası informativ-psixoloji təsiretmə və ictimai fikrin idarə olunması məsələlərini də aid etmək olar. Bu elmin predmeti dəyişikliyə məruz qalsa da, onun obyektivi müəyyən mənada sabit olaraq qalır. Müasir dövrdə geosiyasət həm də dövlətin uzunmüddətli milli maraqları, məkan xarakteristikası

və bu əsasda yürütdüyü siyasət arasındakı qarşılıqlı bağlılığı tədqiq edir. Hazırda müasir geosiyasətin əsasını daha çox geoiqtisadiyyat təşkil edir. XXI yüzillikdə dünyanın postindüstriyal modeldən qloballaşma prosesinə keçməsi geosiyasi vəziyyəti də müvafiq olaraq dəyişdirir və yeni - yeni keyfiyyətlər qazandırır. Hər bir elm sahəsi kimi, geosiyasətin də məzmunu onun əsas elmi anlayışlarındakateqoriyalarında öz əksini tapır. Geosiyasət siyasi institutların, ilk növbədə dövlət və dövlət birliklərinin məkan üzərində nəzarətinin əsaslarını, imkanlarını, forma və mexanizmlərini öyrənir. Onun kateqoriyaları geosiyasi məkanın xarakteristikasının, strukturunun və inkişaf dinamikasının müxtəlif aspektləriniəks etdirərək, çətin və mürəkkəb geosiyasi məsələlərin başa düşülməsində bu elmin tədqiqatçıları üçün açar rolunu oynayır.

Mövzu 12- Qlobal siyasi problemlər

- 1. Beynəlxalq hüquq**
- 2. Beynəlxalq təşkilatlar**
- 3. Siyasi münaqişələr**

Dünyanın müxtəlif ictimai-siyasi quruluşa malik olan bütün cəmiyyətlərində münaqişələr mövcud olmuşdur. Qeyd edək ki, münaqişə və əməkdaşlıq ictimai inkişaf prosesində həmişə qarşılıqlı əlaqə kəsb etmişdir. Münaqişə latınca konfliktus sözündən əmələ gəlmiş və toqquşma mənasını ifadə edir. Münaqişə məqsədləri uyğun gəlməyən, öz məqsədlərini həyata keçirmək naminə bir-birinə qarşı mübarizə aparən iki və daha çox tərəfin toqquşmasıdır. Belə ki, münaqişə iştirakçıları öz məqsədlərinin uyğun gəlmədiyini birmənalı deyil, müxtəlif cür dərk

edirlər. Qeyd edək ki, siyasi münaqişənin təbiəti barədə siyasi elmdə müxtəlif maraqlı fikirlərmövcud olmuş və bu gün də müəyyən mübahisələrə səbəbolsa belə, siyasətin münaqişəli mahiyyətə malik olması barədə ideya elmdə XIX əsrdə öz ifadəsini tapmışdır. Onun mahiyyətini başa düşmək baxımdan “münaqişə” anlayışının məzmununun müəyyənləşdirilməsinə iki istiqamətdə münasibət bildirilmişdir. A.Tokvil, Q.Zimmel, K.Bouldinq, L.Kozer və digər görkəmli alimlərə görə, münaqişə siyasətin başlıca mənbəyidir. E.Dyurkheym, M.Veber, C.Dyui və başqa alimlərə görə isə siyasətin mahiyyətini anlamaq üçün münaqişə ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Bu tədqiqatçılar münaqişələrin çoxunu siyasi proseslərin anomaliyası (qeyri-adiliyi), siyasətin özünü isə “sosial həmrəyliyin” müdafiəsi kimi qiymətləndirmişlər. E.Dyurkheym və C.Dyui öz elmi əsərlərində bu fikri daha çox əsaslandırmağa çalışmışlar. Cəmiyyətə münaqişələrin və əməkdaşlığın, konsensusun və mübarizənin mövcudluğuna hətta hakimiyyət təsisatlarının özü müxtəlif səviyyədə və dərəcədə təsir göstərir. Münaqişələr siyasi birliklər arasında və ya onların daxilində təşəkkül tapır və müxtəlif formalarda təzahür edir. Münaqişələrin 153 mənbəyi ictimai qrupların mənafeələrinin müxtəlifliyi ilə şərtlənir. Siyasi birliklər daxilində münaqişələr, hər şeydən əvvəl, siyasi elita ilə cəmiyyətin digər hissəsi arasındakı ziddiyyət kimi meydanaçıxa bilər. Belə vəziyyətlərdə cəmiyyətin geniş əhali kütləsi siyasi elitanı çoxluğun marağının ifadəsi kimi yox, ilk növbədə azlığın mənafeyinin təmsilçisi baxımdan qiymətləndirir. Yəni siyasi həyat ən müxtəlif şəkildə-açıq və gizli, dinc və zorakı xarakter daşıyan münaqişələrin, ziddiyyətlərin təsiri altında inkişaf edir. Münaqişənin subyektinə aşağıdakılar daxildir: fərdlər, kiçik və böyük qruplar, qeyri-rəsmi əsasda yaranan və rəsmi cəhətdən təşkil olunmuş sosial birliklər, iqtisadi və siyasi xarakterli məhdud ictimai təşkilatlar, siyasiləşdirilmiş sosial hərəkətlər və s. Münaqişə insanların fəaliyyətində müxtəlif obyektiv və subyektiv meyillərin toqquşması, nəzəriyyələrin, ideyaların, məktəblərin mübarizəsi,

fəaliyyətin müəyyən sferalarında hökmranlıq uğrunda qarşıdurma nəticəsində əmələ gəlir. Münaqişələr aqonist (barışan) və antaqonist (barışmaz) hissələrə bölünür. Aqonist münaqişələrin həllində yol verilən səhvlər nəticə etibarilə həmin münaqişələrin xroniki formaya keçməsinə imkan yaradır və hətta antaqonist münaqişəyə çevrilməsinə səbəb olur. Eyni zamanda münaqişə vəziyyətində olan tərəflərin qarşılıqlı surətdə güzəştə getməsi ilk növbədə antaqonist münaqişələrin kəskinliyini aradan qaldırır, sonra isə güzəşt taktikasının daha da inkişaf etdirilməsi həmin münaqişənin aqonist xarakter kəsb etməsinə gətirib çıxarır. İdeoloji, siyasi, əxlaqi təzyiqlər kimi münaqişənin təqlid olunması halları da yarana bilər.

Fərdlərin, kiçik qrupların qarşıdurmasında onların mənafeləri, hərəkətləri toqquşur. Böyük qrupların qarşıdurmasında münaqişə ictimai əhval-ruhiyyənin və ictimai rəyin toqquşması ilə müşahidə olunur ki, bu da fərdlərin və kiçik qrupların münaqişəli davranışında nəzərə çarpır. Qeyd edək ki, münaqişə üfqi və şaquli istiqamətdə baş verə bilər. Üfqi istiqamət sosial və siyasi strukturun daxilində yaranan münaqişəni, şaquli istiqamət isə rəhbər strukturlarla 154 tabelikdə olanlar, nəzarətədiçi orqanlarla onların tabeliyində olan fərdlər, qruplarla təşkilatlar və liderlə idarə edilənlər arasındakı münaqişəni əks etdirir. Eyni zamanda münaqişə cəmiyyətin sosial və siyasi strukturunda səviyyəsi, miqyası və kəskinliyi ilə fərqlənir. Siyasi ədəbiyyatda daha əhəmiyyətli münaqişə o hesab olunur ki, eyni vaxtda sosial və siyasi strukturun bütün səviyyələrini əhatə edir və münaqişə iştirakçılarının hamısına toxunur. Daxili münaqişələr cəmiyyətdə sabitliyin pozulmasına gətirib çıxarırsa, beynəlxalq münaqişələr müharibələrlə nəticələndirilə bilər, bu isə böyük dağıntılara, maddi və mənəvi sərvətlərin məhvəinə səbəb olur. Qeyd edək ki, münaqişəli tərəflər arasındakı ziddiyyətlər kəskinləşdikdə onlar zorakılıq vasitələrinə də əl atə bilərlər. Eləcə də münaqişə fərdlərin və qrupların davranışının əsasını təşkil edir, hakimiyyət strukturlarının dəyişməsinə və siyasi proseslərin inkişafını şərtləndirir. O, həm də siyasi

subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyətini reallaşdıran, bütün siyasi proseslərin səmərəliliyinə əlverişli təsir göstərən sosial hadisədir. Əgər cəmiyyətin bütün üzvləri arasındakı daimi konsensus bərqərar olsaydı, onda ictimai inkişaf dayanardı. Bunu münaqişələr tarixinə müasir münaqişələrin mahiyyəti bir daha təsdiqləyir. Münaqişələrin digər aspektləri ilə müqayisədə siyasi münaqişə daha geniş, əhatəli və çoxcəhətli anlayışdır. Siyasi münaqişə müxtəlif qüvvələrin irimiqyaslı toqquşmalarını, məsələn, inqilabları və əksinqilabları müxtəlif dövlətlər arasındakı qarşıdurmanı, müharibələri, partizan hərəkətini, bir sözlə, münaqişəli tərəflərin bütün münasibətlər sferasını ehtiva edir. Siyasi münaqişənin ictimai inkişaf, sosial idarəetmə və ictimai münasibətlərin ahəngdarlığı baxımdan əhəmiyyətinin öyrənilməsi vəzifəsi siyasi biliyin yeni müstəqil sahəsi kimi “konfliktologiyanın” yaranmasına səbəb olmuşdur. Konfliktologiya bir sıra elmlərin, ilk növbədə isə sosiologiya, politologiya və siyasi psixologiyanın qovuşuğunda yaranmışdır. Müasir konfliktologiyanın ən mühüm problemi münaqişələrin zəruriliyini proqnozlaşdırmaq və onların neqativ nəticələrini azaltmaq yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu elm sahəsinə dair tədqiqatlar sırasında R. Darendorjun və L. Kozerin elmi işləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, münaqişələr dinamikliyə malikdirlər. Onlar münaqişəli şəraitdən yararlanır. Tədqiqatçılar siyasi münaqişələrin mənbəyini əsasən iki başlıca amillə- qeyri-sosial və sosial amillə əlaqələndirirlər. Siyasi münaqişələrin başlıca səbəbləri sırasında müəyyən sosial dəyərlərin çatışmazlığı da özünəməxsus rol oynayır. Lakin həmin səbəblərdən ən önəmlisi hakimiyyət, maddi ehtiyatlar və ictimai nüfuzdur. Cəmiyyətdəki müxtəlif sosial qrupların və fərdlərin can atdıqları müəyyən dəyərlərin çatışmaması siyasi münaqişələrin mənbələrindən biridir. Son illər bəzi nəzəriyyəçilər belə bir qənaətə gəlirlər ki, siyasi münaqişələrin təbiəti insanların tələbatından doğur. Siyasi elmə zəruri tələbat kimi daxil olan bu konsepsiyaya görə, münaqişələr məhz adamların tələbatının kifayət qədər təmin

edilməməsi nəticəsində yaranır. Siyasi münaqişələrin digər mənbələrindən biri isə vətəndaşların müəyyən sosial, etnik, dini və sair birliklərə mənsub olduğunu dərk etmələri ilə əlaqədardır. Onun təsnifatında beynəlxalq xarakterli və siyasətdaxili münaqişələrə xüsusi əhəmiyyət verilir. Beynəlxalq münaqişələr dövlətlər arasında meydana çıxan ziddiyyətlərin kəskinləşməsindən doğur. Qeyd edək ki, Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq Qarabağla əlaqədar Ermənistanın ölkəmizə ərazi iddiaları Azərbaycanla Ermənistan arasında ziddiyyətlərin dərinləşməsinə, sosial böhran vəziyyətini yaranmasına gətirib çıxardı və nəticədə respublikamız Ermənistanın silahlı təcavüzünə məruz qaldı. Siyasətdaxili münaqişələrə xas olan ziddiyyətlər isə hakimiyyətin müxtəlif subyektləri arasındakı qarşılıqlı fəaliyyəti açıqlayır və siyasi proseslərin xarakterini əks etdirir. Hakim elita ilə müxalifətdə olan elita və mərkəzi hakimiyyətlə yerli hakimiyyət arasında qarşılıqlı fəaliyyət, qruplar və fərdlər arasındakı mübahisələr məhz siyasətdaxili münaqişələr vasitəsilə üzə çıxır. Bəşəriyyətin ən yeni siyasi tarixi təsdiqləyir ki, siyasi kompromis yolu ilə qarşılıqlı nəzarət sisteminin yaradılması vasitələri ilə nəinki daxili, həmçinin irimiqyaslı beynəlxalq siyasi münaqişələri həll etmək mümkündür, yəni siyasi münaqişələri konsensusa nail olmaq yolu ilə həll etmək olar.

Beynəlxalq təşkilatlar hüququ – dövlətlərarası (hökumətlərarası) təşkilatların statusunu, stukturunu, onların orqanlarının səlahiyyətlərini və fəaliyyət qaydasını nizama salan normaların məcmusuna deyilir. Dövlətlərarası əməkdaşlığın ən mühüm təşkilati formalarından biri kimi beynəlxalq təşkilatlar XIX əsrin ikinci yarısında meydana gəlməyə başlamışdır. İlk beynəlxalq təşkilatlar aşağıdakılar idi: 1. Torpağın ölçülməsi üzrə Beynəlxalq ittifaq (1864); 2. Beynəlxalq teleqraf ittifaqı (1874); 3. Ümumdünya poçt ittifaqı (1874); 4. Beynəlxalq ölçü və çəki komitəsi (1875); 5. Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə Beynəlxalq ittifaq (1883); 6.

Ədəbi və bədii mülkiyyətin mühafizəsi üzrə Beynəlxalq ittifaq (1886); 7. Gömrük tariflərinin nəşri üzrə Beynəlxalq təşkilat (1890); 8. Köləlik əleyhinə Beynəlxalq ittifaq (1890); 9. Dəmiryol mal daşımaları üzrə Beynəlxalq ittifaq (1890). Hal-hazırda 300-dən artıq beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat mövcuddur. Geniş mənada beynəlxalq təşkilatların (qeyri-hökumət təşkilatları da daxil olmaqla) sayı isə 4 mindən də artıqdır. Beynəlxalq təşkilatlar hüququ sahəsində vahid məcəllələşdirilmiş akt yoxdur. Ona görə də beynəlxalq təşkilatların statusu, təşkili və fəaliyyəti ilə bağlı normaları müxtəlif xarakterli beynəlxalq müqavilələrdə tapmaq olar. 1. beynəlxalq təşkilatların təsis aktları (nizamnamələri); Hər bir beynəlxalq təşkilat təsisçi dövlətlərin işləyib hazırladığı və qəbul etdiyi beynəlxalq müqavilə (nizamnamə) əsasında yaradılır və fəaliyyət göstərir. Nizamnamədə müvafiq beynəlxalq təşkilatın məqsəd və vəzifələri, strukturu, onun orqanlarının səlahiyyətləri və fəaliyyət qaydası təsbit olunur, təşkilata üzvlük, təşkilatdan çıxarılma, inzibati və büdcə məsələləri və s. öz həllini tapır. 4 2. Beynəlxalq təşkilatların statusu ilə bağlı ayrı-ayrı məsələləri nizama salan aşağıdakı universal sazişlər: Dövlətlərin universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə nümayəndəlikləri haqqında 1975-ci il Vyana Konvensiyası və Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında və beynəlxalq təşkilatlar arasında müqavilələr hüququ haqqında 1986-cı il Vyana Konvensiyası. 3. Beynəlxalq təşkilatların, onların mənzil-qərargahlarının yerləşdiyi dövlətlərlə bağladığı müqavilələr (məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və ABŞ hökuməti arasında 26 iyun 1947-ci il tarixli Saziş). Beynəlxalq təşkilatın hüquqi təbiəti Yuxarıda qeyd etmişdik ki, beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq hüququn törəmə subyektidir; onun beynəlxalq hüquqi subyektliyi funksional xarakter daşıyır. Beynəlxalq təşkilatın aşağıdakı əlamətləri vardır: a) müqavilə əsasında yaradılır; b) müvafiq təşkilati struktura malikdir; c) müəyyən məqsəd və vəzifələri vardır; ç) beynəlxalq hüquq və öhdəliklərə malikdir. Beləliklə, beynəlxalq təşkilat – müəyyən məqsədləri həyata

keçirmək üçün beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılmış, daimi fəaliyyət göstərən, müvafiq orqanlar sisteminə malik olan, üzv-dövlətlərin hüquq və öhdəliklərindən fərqli hüquq və vəzifələrə malik olan dövlətlər birliyinə deyilir. Beynəlxalq təşkilatların aşağıdakı növləri vardır: I. üzv dövlətlərin əhatə dairəsinə görə: 1. universal təşkilatlar (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Beynəlxalq əmək təşkilatı, YUNESKO və b.); 2. regional təşkilatlar (Avropa Şurası, İslam konfransı təşkilatı, Amerika dövlətləri təşkilatı və b.); II. malik olduqları səlahiyyətlərin həcminə və xarakterinə görə: 5 1. ümumi səlahiyyətə malik təşkilatlar (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, ATƏT, Amerika dövlətləri təşkilatı və b.); 2. xüsusi səlahiyyətə malik təşkilatlar (Ümumdünya ticarət təşkilatı, Beynəlxalq əmək təşkilatı, Ümumdünya səhiyyə təşkilatı və b.); III. təşkilata daxil olma qaydasına görə: 1. açıq təşkilatlar (istənilən dövlət onların üzvü ola bilər); 2. qapalı təşkilatlar (bu təşkilatın üzvlüyünə qəbul təsisçi dövlətlərin dəvəti ilə həyata keçirilir; məsələn, NATO). Beynəlxalq təşkilatların funksiyaları Beynəlxalq təşkilatlar, bir qayda olaraq, aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir: 1. normayaratma funksiyası: - beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasında bilavasitə iştirak edir; - dövlətlərin normayaratma prosesində iştirak edir. 2. məcəllələşdirmə funksiyası (bax, o cümlədən: BMT Nizamnaməsinin 13-cü maddəsi); 3. informasiya funksiyası: - təşkilatın fəaliyyətinin məqsədləri və əsas istiqamətlərinə aid sənədlərin nəşrini təşkil edir; - aktual beynəlxalq məsələlərə dair xüsusi materiallar (məruzələr, icmallar, referatlar) nəşr edir; 4. nəzarət funksiyası: - müvafiq beynəlxalq hüquq normalarının dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə – bəzi hallarda bu məqsədlə yaradılmış xüsusi orqanlar vasitəsilə nəzarət edir; 5. operativ funksiyalar (öz sərəncamında olan insan və maddi resursların köməyi ilə müəyyən vəzifələri özü həyata keçirir; məsələn, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üzrə BMT əməliyyatları; BMT və ixtisaslaşdırılmış təsisatlar tərəfindən inkişaf etməkdə olan ölkələrə texniki yardım göstərilməsi; kommersiya-istismar fəaliyyəti, maliyyə

əməliyyatları və s.). 6 Hər bir beynəlxalq təşkilat və təşkilatdaxili münasibətlərini, yəni təşkilatla heyət arasındakı və təşkilatın orqanları arasındakı münasibətləri nizama salmaq məqsədilə müəyyən hüquqi normalar qəbul edir. Bu normaların məcmusuna beynəlxalq təşkilatın daxili hüququ deyilir.